

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště Orální historie – Soudobé dějiny

Bc. et BcA. Tereza Mašková

**„Západní cizinci“ v normalizačním
Československu**

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Přemysl Houda, PhD.

Praha 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem. Zároveň prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala PhDr. Přemyslu Houdovi, PhD. za vedení práce, Mgr. Jakubu Jarešovi z Archivu Univerzity Karlovy, PhDr. Aleně Noskové z Národního archivu a Mgr. Jitce Bílkové z Archivu bezpečnostních složek za ochotu při předkládání archiválií a dále všem narátorům, kteří mi laskavě poskytli rozhovor. V neposlední řadě děkuji za velkou podporu své rodině a přátelům.

Obsah

1 Úvod.....	4
2 Metodologie.....	5
2.1 Metodologie rozhovorů.....	6
3 Narátoři.....	9
4 Kontext tzv. normalizace.....	18
4.1 Historické vymezení.....	18
4.2 Charakteristika z politologického hlediska.....	19
4.3 Statistiky cizinců v ČSSR.....	22
4.3.1 Vysokoškolské statistiky.....	26
5 Legislativa a předpisy.....	28
5.1 Zákony o pobytu cizinců na území ČSSR.....	28
5.1.1 Vízové předpisy.....	30
5.1.2 Udělování víz a trvalého pobytu.....	33
5.1.3 Typy víz a cizinecké průkazy.....	37
5.1.4 Vyhoštění.....	39
5.2 Zákon o devizovém hospodářství.....	40
5.2.1 Povinná minimální směna valut.....	42
5.3 Další předpisy.....	46
5.3.1 Sňatky s cizinci.....	46
5.3.2 Nežádoucí osoby.....	49
5.3.3 Rozpracování.....	50
5.3.4 Sledování.....	55
6 Vybrané aspekty každodenního života.....	58
6.1.1 Zapojení do společnosti.....	58
6.1.2 Postavení západních cizinců v ČSSR a na Západě.....	67
6.1.3 ČSSR pohledem cizinců.....	72
7 Závěr.....	78
8 Seznam pramenů a literatury.....	81
9 Přílohy.....	92
Příloha č. 1 – Seznam zkratk.....	92
Příloha č. 2 – Okruhy témat pro druhý rozhovor.....	95

Abstrakt

Tato práce na základě archivního výzkumu a rozhovorů s jedenácti narátory popisuje aspekty každodenního života západních cizinců v Československu v 70. a 80. letech 20. století. Výpovědi narátorů jsou zasazeny do kontextu – zvláštní důraz je kladen na legislativu a interní předpisy převážně orgánů ministerstva vnitra, které se týkají československé vízové politiky a postavení cizinců ve vztahu k občanům Československa (sňatky) a policejnímu aparátu (rozpracování, sledování). Na základě výpovědí a archivních materiálů je možné vyvodit, že československý režim v západních cizincích nespatořoval a priori ideologické nepřátele a jejich přítomnost v Československu toleroval. Byrokratické procedury byly ovšem nastaveny tak, že bylo možné cizince důkladně kontrolovat. Obavy z neprodloužení pobytu, případně vyhoštění často vedly ty narátory, kteří chtěli v Československu žít trvale, k podvědomému vyhýbání se střetům s režimem. Všichni narátoři se k tehdejšímu režimu staví kriticky a dovedou přesně charakterizovat jeho podstatu a hlavní negativa, zároveň ale některé aspekty života v normalizačním Československu vnímají pozitivně (solidarita mezi přáteli, více volného času aj.).

Klíčová slova

každodennost, normalizace, orální historie, přistěhovalectví, vízová politika, zahraniční studenti, západní cizinci

Abstract

This thesis based on an archive research as well as interviews with eleven interviewees describes aspects of every day routine in the lives of western foreigners in Czechoslovakia during the nineteen-seventies and eighties. Testimonies of the interviewees are set in context where a special emphasis is placed on legislation and internal regulations mostly of bodies of the Ministry of Interior concerning Czechoslovak visa policy, the status of foreigner in relation to Czechoslovakian citizens (marriages) and the police apparatus (observing, tailing and monitoring). Based on the testimonies and the archive material it can be concluded that the Czechoslovakian regime did not see the western foreigners as a priori ideological enemies and tolerated their presence in Czechoslovakia. Bureaucratic procedures, however, were set in such a fashion that the foreigners could be closely observed. A fear of not having their stay extended, resp. being expelled, often led those interviewees who wanted to live in Czechoslovakia permanently to subconsciously avoid conflicts with the regime. All interviewees are critical of the former regime and are able to accurately characterize its nature and its main negative aspects, but at the same time they perceived positively certain aspects of life in the brought-into-line Czechoslovakia (solidarity between friends, more free time, etc.).

Key words

every day life, foreign students, immigration, normalization, oral history, visa policy, western foreigners

1 Úvod

Základní výzkumnou otázkou této práce je, jak se západním cizincům žilo v Československu v 70. a 80. letech 20. století (během tzv. normalizace, dále jen *normalizace*) a jaké podmínky museli splnit, aby v Československé socialistické republice (ČSSR) mohli žít. Tuto otázku doplňují další podotázky: jakou motivaci měli tito lidé pocházející z demokratického světa k životě ve státě, jemuž vládl nedemokratický režim omezující základní svobody svých občanů, resp. jak oni tehdejší režim charakterizují, přizpůsobovali a omezovali se nějak? Byli automaticky považováni za režimní nepřátele, jak se k nim chovaly státní orgány? Jak se v ČSSR cítili a jak se lišilo jejich postavení od postavení československých občanů? V jaké společnosti se pohybovali, jak je vnímali jejich přátelé či spolupracovníci? Co vypovídá jejich rozhodnutí pro život v ČSSR o tehdejší režimu? Není možné získat jejich prostřednictvím na období *normalizace* nový objektivní pohled bez zatížení ideologizací a emocemi, který by mohl pomoci hlubšímu pochopení historické kontinuity?

Motivací k výběru tématu mi byla právě otázka, co cizince ze Západu vedlo k tomu, aby žili v ČSSR. Tu jsem si poprvé položila před mnoha lety v souvislosti se známými československými západními cizinci, jakými jsou třeba Chantal Poullain, Marsha Kocábová nebo Paul Wilson.

Pojem Západ používám ne v geografickém, ale v geopolitickém významu. Jako západní tedy zjednodušeně označuji ty státy, které v popisovaném období byly demokratické. Protože mezi západní cizince zahrnuji i obyvatele Itálie nebo Finska, používám v názvu práce uvozovky. Archivní materiály používají pojmy *kapitalistické* (KS) a *socialistické* státy (SS), proto se v práci tyto dobové pojmy také objevují, píšu je kurzívou. Západní státy ale nejsou automatickým synonymem pro státy *kapitalistické*, které tak byly označovány jen na základě typu ekonomiky bez ohledu na demokratičnost režimu a mezi které tak patřilo např. frankistické Španělsko.

V práci kombinuji archivní výzkum týkající se praktických aspektů života cizinců v ČSSR (víza, sňatky, výměna valut, sledování aj.) s orálněhistorickou metodou – biografickými rozhovory s narátory¹, které praktické aspekty ilustrují konkrétními zkušenostmi a navíc práci rozšiřují o rysy každodennosti. Nejprve téma práce zasazují do stručného společenskovědního kontextu – časové vymezení *normalizace* a její

¹ Pro zjednodušení v práci používám genderově nekorektní plurál narátory, pod něž zahrnuji osoby mužského i ženského pohlaví.

charakteristika, statistické údaje o cizincích v ČSSR. Dále se zabývám vybranými praktickými aspekty života cizinců na základě studia legislativních norem a různých předpisů získaných převážně archivním bádáním v Archivu České národní banky (A ČNB), Archivu bezpečnostních složek (ABS), Národním archivu (NA) aj. V závěrečné části, která je založena výhradně na výpovědích narátorů, případně jejich textech, se zaobírám každodenním životem (zapojení do společnosti, politické názory apod.).

Západní cizinci, narátoři, mohou na nedávné období českých dějin přinést pohled méně emocionální než ten, jež režim stále vzbuzuje v českých narátorech. Nadto narátoři-cizinci nejsou tolik zatíženi ideologickým diskurzem a jistou demonizací *normalizace*, resp. jsou schopni uvažovat i v kontextu pozitiv, která v tehdejší společnosti spatřovali nebo zpětně spatřují a která se v české kolektivní paměti spíše ztrácejí.

2 Metodologie

Práce kombinuje orálněhistorickou metodu s archivním výzkumem. Literatura k tématu víceméně neexistuje. Podobně je tomu s literaturou o západních cizincích žijících tam v 70. a 80. letech i v sousedních postkomunistických zemích. Rešerše týkající se praktických stránek života cizinců v ČSSR jsem provedla v ABS, Archivu ČNB, Národním archivu, Archivu Univerzity Karlovy (A UK) a matrikách fakult Akademie múzických umění (AMU). Třicetiletá ochranná archivní lhůta a neuspořádanost (nepřístupnost) řady novějších fondů výzkum značně komplikovaly. Rešerše k jednotlivým narátorům či dalším západním cizincům jsem uskutečnila také v Archivu České televize a Spisovně Filmové a televizní fakulty Akademie múzických umění v Praze (FAMU), tyto materiály jsem nakonec nevyužila. Osloven byl např. i Archiv Ministerstva zahraničních věcí nebo Všeodborový archiv, kde se však materiály k problematice práce nenacházejí. Při odkazování na archiválie jsem použila standardní reference, u obsáhlejších materiálů odkazuji i na číslo folia, resp. listu (l.). Citace z archiválií jsem přepisovala doslovně, tzn. včetně pravopisných chyb či překlepů ze strany autorů textů.

Rozhovory probíhaly formou biografických rozhovorů. O narátorech se mi proto podařily zjistit základní informace o jejich sociokulturním zázemí, zájmech či politických názorech. Z nich lze často odvodit, jaké měli o Československu informace před jeho první návštěvou, resp. dlouhodobým pobytem, zda po svém rozhodnutí naráželi na odpor rodiny atd.

Přiblížení praktických stránek pobytu se týkaly dotazy zaměřené na víza, povolení k pobytu, povinnou směnu valut a finanční poměry, kontroly ze strany režimu (např. sledování tajnými službami), hledání práce nebo podmínek výjezdů z Československa do zahraničí a cestování obecně. Tyto informace jsem navíc konfrontovala s archivními dokumenty z provenience ABS, Archivu UK nebo Národního archivu. Šlo jak o obecné materiály typu různých předpisů a směrnic, tak o archiválie týkající se jednotlivých narátorů.

Okruh otázek vztažených k praktickým aspektům doplnily dotazy týkající se každodenního života, např. srovnání dlouhodobého pobytu s předchozím turistickým, možnosti uplatnění (studium, práce) a zapojení do společnosti vs. cizinecká komunita, kontakt se světovým děním, vnímání západního cizinctví, pohled na tehdejší společnost a režim (negativa i pozitiva), rozdíly mezi 70. a 80. lety, pád režimu apod. Z tohoto druhého okruhu jsem posléze vybrala tato témata: volný čas a zapojení do společnosti, postavení západního cizince v ČSSR a vnímání lidmi doma na Západě, pohled cizinců na tehdejší režim a společnost.

2.1 Metodologie rozhovorů

Následující orálněhistorická část práce se spolu s informacemi získanými studiem archiválií pokouší ilustrovat život vybraných západních cizinců v *normalizačním* Československu. Cílovou skupinou jsou cizinci pocházející z tzv. západního světa, který chápu nejen v geografickém, nýbrž hlavně v tehdejším geopolitickém významu. Označuji jím svobodný, netotalitní svět, který zahrnoval *nesocialistickou* demokratickou Evropu², Spojené státy americké, Kanadu, Austrálii apod.

Práce se nezaměřuje na obyvatele určité země či příslušníky konkrétní jazykové oblasti, ale snaží se zprostředkovat vzpomínky geograficky co nejpestřejší skupiny. Jako narátoři byli nakonec vybráni občané Finska, Francie, Itálie, Kanady, Německé spolkové republiky (NSR), Spojených států amerických (USA), Švýcarska a Velké Británie. Předem jsem vyloučila zaměstnance cizích zastupitelských úřadů (ZÚ), jejichž zkušenosti by byly značně odlišné.

Co se období života v Československu týče, *normalizaci* jsem zvolila na základě předpokladu, že šlo pro západní cizince o neatraktivní období, na rozdíl např. od relativně uvolněných 60. let. Podmínky pro cestování do ČSSR (a z něj) byly opět přísnější a zatímco Pražské jaro mělo na Západě značně pozitivní ohlas a přitáhlo na sebe velkou

² Vyřazeno bylo Portugalsko a Španělsko, kde vládly nedemokratické režimy diktátorů Salazara a Franka.

zahraniční pozornost, jeho násilné ukončení okupací v srpnu 1968 vzbudilo jednoznačně negativní odezvu. Příležitosti i motivace k životu v ČSSR se v té době oproti 60. létům³ snižovaly a počet západních cizinců, kteří v té době do ČSSR přišli a rozhodli se tam žít, byl poměrně nízký (viz kapitola 4.3.1), i proto jsou zkušenosti těchto osob a jejich pohled na *normalizační* realitu unikátní.⁴

Primární metodou pro vyhledání narátorů byla metoda sněhové koule (snowball sampling), jejímž užitím dochází k nabalování kontaktů prostřednictvím narátorů. Prvním krokem bylo vytipování prvních narátorů prostřednictvím e-mailů rozeslaných v lednu až únoru 2011 okruhu známých (rodině, přátelům, gymnaziálním profesorům, známým z oblasti kultury nebo disentu atp.). Byly osloveny hlavně dvě generace – dnešní padesátníci/šedesátníci a dvacátníci/třicátníci. U druhé jmenované skupiny byla k dotazu doplněna prosba, aby e-mail předali také svým rodičům. Celkově šlo o desítky až stovku oslovených osob. Dotaz jsem vznesla na cizince ze Západu („*ne socialistická Evropa, ne Asie, ne Afrika*“⁵), kteří žili v 70. nebo 80. letech delší dobu v ČSSR. Přičemž z velkého množství kladných odpovědí jsem zjistila, že nějací západní cizinci v daném období v ČSSR skutečně žili a že je možné téma zpracovat i formou orální historie.

Ve chvíli, kdy se na jaře 2011 začaly tipy na cizince opakovat a cyklit, jsem vytipovala potenciální narátory, kontaktovala je (e-mailem, telefonicky) a s několika z nich se setkala a získala jsem tipy na další případné narátory. Následně jsem naplánovala předběžné termíny rozhovorů a současně jsem k daným osobám podala badatelské žádosti v archivních institucích.

Oslovila jsem cca 25 osob, ne všechny s rozhovory souhlasily, např. z osobních důvodů či z nedůvěry k soudobé české historiografii. U některých se ukázalo, že nesplňují podmínky, např. do Československa přišly už v dřívějším období, pobývaly tam příliš

³ V ČSSR tehdy žil např. americký novinář Alan Levy, který své autobiografické vzpomínky na přelom 60. a 70. let v Praze publikoval pod názvem *Pražské peřeje*. Levy 1991.

⁴ Západní cizinci žili v Československu i ve 40. a 50. letech. Angloamerické komunitě v Československu v letech 1945–1956 se ve své připravované disertační práci na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy věnuje Kathleen Geaney. V anotaci uvádí, že anglofonní komunita sice nebyla tak velká jako komunita řeckých emigrantů, ale nebyla zanedbatelná. Tvořily ji jak osoby, které do Československa přišly před r. 1948 – novináři, zaměstnanci kulturních institucí (např. British Council), ženy britského původu, jež se během 2. světové války vdaly za čs. vojáky, s nimiž po skončení války odešly do Československa aj. Po převzetí moci komunisty do Československa přicházeli kromě novinářů také levicově zaměřeni jedinci hledající lepší svět, z nichž někteří působili na Univerzitě Karlově či v Akademii věd. Témata prací (Výběr prací). *Informační systém Univerzity Karlovy v Praze* [online]. 2011. [cit. 2012-12-22]. Dostupné z: https://is.cuni.cz/studium/dipl_st/index.php?do=detail&did=95932.

Cizinci přicházeli ve velmi omezené míře i během 50. let, příkladem je finská novinářka Lieko Tuuli (Rozhovor s Hilkkou Lindroos /HL/, Praha, 7. 12. 2011; ABS, f. Správa sledování /IV. Správa SNB/, „Bába“) nebo významný americký výtvarník Eugene Deitch, který o své zkušenosti napsal memoáry *For the Love of Prague* (Deitch 2000).

⁵ E-mail rozeslaný autorkou dne 10. 1. 2011.

krátce atd. Nakonec jsem vybrala 14 narátorů, s nimiž jsem nahrála celkem 24 audiorozhovorů.

První rozhovor měl podobu biografického rozhovoru. Druhý rozhovor byl strukturovanější, jednalo se spíše o dialog (témata viz Příloha č. 2). U těch narátorů, kteří z časového důvodu mohli poskytnout pouze jeden rozhovor (čtyři narátoři, resp. dva pro práci vybraní), šlo o kombinaci biografického rozhovoru se strukturovaným dialogem.

Po zpřesnění podmínek a vyhodnocení archivních materiálů i rozhovorů jsem pro účely této práce vybrala 11 narátorů rozdělených do dvou skupin (první čítá osm osob a druhá tři osoby), analýze bylo podrobena 20 nahrávek. Tři narátoři byli tedy vyřazeni, protože nesplňovali kritéria, více viz níže.

Hlavními kritérii pro výběr narátorů byly: příslušnost k Západu, datace života v ČSSR a jeho délka. Dalšími byly povolání – primárně jsem usilovala o osoby působící v humanitní či umělecké branži⁶ – a dále věk, resp. příslušnost k jedné generaci. Příslušnost k západnímu světu byla splněna u všech narátorů, resp. jedna narátorka se narodila v Československu, odkud v dětském věku odešla na Západ a do Československa se vrátila na studia v polovině 70. let.

Devět narátorů do ČSSR přišlo v průběhu 70. let, resp. po srpnu 1968. Ve dvou případech byly učiněny výjimky – jedna narátorka žila v ČSSR již od r. 1965 a jeden narátor od r. 1967. V prvním případě se jedná o jedinou zástupkyni severní Evropy mezi narátory a zároveň významnou vysokoškolskou pedagožku, v druhém případě jde o klíčovou osobnost spjatou s českým undergroundem (a zároveň o jednoho z mála západních cizinců, jehož jsem znala z doslechu ještě před výběrem tématu práce).

Co se týče věkové skupiny, narátoři se narodili mezi lety 1940 až 1956. Do ČSSR přišli během mládí, ve svých dvacátých až třicátých letech života.

První, větší, skupina narátorů čítající osm narátorů v ČSSR zůstala (s případnými krátkými přestávkami) žít a v České republice (ČR) žijí dosud. Druhá představuje tři narátory, kteří v ČSSR strávili ve dvou případech deset a v jednom případě 11 let. V jednom případě došlo k vyhoštění, v druhém k nemožnosti splnit podmínky pro povolení trvalého pobytu a ve třetím případě k návratu domů na Západ s československým

⁶ Z prvotních rešerší tato oblast vyplynula jako spojovací prvek. Řada západních cizinců do ČSSR přišla kvůli studiu češtiny, případně uměleckých oborů na prestižních vysokých školách. Naopak technické či lékařské obory přicházeli studovat hlavně studenti z rozvojových zemí, kterým jejich domácí země studium daných oborů ve srovnatelné kvalitě nenabízely. Navíc se sama v humanitní a umělecké oblasti pohybuji a zajímala mě proto zkušenost podobně zaměřených narátorů. Nevylučuji, že v ČSSR žili i západní cizinci technicky zaměřeni, ale nesetkala jsem se s nimi. Jejich zkušenosti by byly nejspíš do značné míry totožné se zkušenostmi zvolených narátorů.

partnerem. Z hlediska místa pobytu všichni narátoři žili v Praze, dva prožili část sledovaného období v Brně.

Všechny rozhovory jsem vedla v češtině. Citace z nich byly pro zachování autenticity přepsány doslovně, obsahují proto jazykové a stylistické nedostatky.⁷ Rozhovory se odehrály mezi srpnem 2011 a červnem 2012 v České republice, kde většina narátorů žije, případně sem příležitostně jezdí – s těmito narátory byl uskutečněn jen jeden rozhovor. Časová prodleva mezi rozhovory byla různá v závislosti na časových možnostech narátorů a autorky. Možnost uskutečnit rozhovor v ČR byla dalším kritériem výběru narátorů, od cest do zahraničí jsem upustila z finančních a časových důvodů, i tak je ale vzorek narátorů pestrý a pro účely diplomové práce dostačující.

3 Narátoři

Jak již bylo zmíněno, narátoři jsou příslušníky jedné generace, narodili se mezi lety 1940 a 1956. Všichni přišli do ČSSR během svého mládí, případně studentských let, což mohlo značně ovlivnit jejich rozhodování, zda v ČSSR žít.

Většina narátorů vyrostla spolu s několika sourozenci v nízko- nebo středostavovských velkých rodinách, povětšinou věřících. Všichni narátoři jsou humanitně, případně umělecky orientovaní a kromě střední školy vystudovali i vysokou školu. Tu část z nich vystudovala ještě před příchodem do ČSSR a část z nich ji absolvovala právě v ČSSR. Část narátorů také spojuje zkušenost se životem v zahraničí před příchodem do ČSSR, polovina měla zahraniční studijní nebo pracovní zkušenost, vždy šlo ale o západní zahraničí.

Narátoři se s Československem seznámili většinou během 60. let, kdy mělo relativně otevřené hranice⁸, takže řada cizinců do Československa přijížděla, stejně tak jako jeho obyvatelé vyjížděli do ciziny.⁹ Díky tomu narátoři mnohdy navázali přímé kontakty s Čechy či Slováky. Během 60. let nedocházelo pouze k pohybu osob, ale za hranice se dostávala také česká kultura (film, hudba, výtvarné umění, divadlo) a informace. Posledně jmenovaný faktor byl podstatný zvláště v letech 1967 a 1968, kdy si ČSSR získala velkou popularitu díky obrodnému procesu Pražského jara (více viz níže).

Jistou výjimku mezi narátory tvoří dvě narátorky s českými kořeny. První, Adriana

⁷ Výjimkou jsou citace z rozhovorů s Iren Stehli, které byly na žádost narátorky jazykově zredigovány. Souhlas s použitím rozhovorů byl podmíněn autorizací ještě u dvou dalších narátorů, jeden nebyl do práce zahrnut a v případě Jürgena Ostmeyera došlo pouze k úpravě dvou slov, resp. přeřeknutí.

⁸ Cílem tohoto jednání byla snaha vlády „dosáhnout maximálního devizového přínosu při minimálním ohrožení státních zájmů.“ Hálek 2011, s. 264.

⁹ Rychlík 2007, s. 65–75.

Skálová (AS), se v Československu narodila české matce a italskému otci, před zahájením školní docházky ale odešla s rodiči do Itálie, do Československa jezdila na letní prázdniny a v r. 1976 se vrátila na studium malby na Vysoké škole uměleckoprůmyslové (VŠUP), kterou vystudovala a provdala se za Čecha. Druhá narátorka, Iren Stehli (IS), se narodila ve Švýcarsku české emigrantce a německému otci, Československo mohla navštívit až v polovině 60. let: *„Přijela jsem sem v roce šedesát čtyry se svojí sestrou, to nás poprvé pustili, k naší babičce a k dědečkovi. To pro mě byla úplná pohádka – nový město, bratřenci a vůbec všechno. Zpětně viděno to pro dítě byl úplný sen nebo spíš splnění snu. Potom jsme sem občas jezdili na prázdniny. Když jsem po maturitě přesně nevěděla co studovat, tak jsem sem přijela na půl roku, abych prohloubila svojí češtinu ... protože já jsem vlastně neuměla gramatiku...“* V 70. letech pak studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (FF UK) a na FAMU. Po dokončení aspirantury, tj. nástavby odpovídající zhruba malému doktorátu, na FAMU se začátkem 80. let po deseti letech se vrátila zpátky do Švýcarska.¹⁰

Další narátoři české kořeny nemají a do ČSSR se dostali z různých důvodů: Finka Hilka Lindroos (HL) se do Československa odstěhovala v r. 1965. Nejprve působila jako studentka češtiny a španělštiny, později jako pedagožka na FF UK, kde spoluzakládala ugrofinské oddělení; provdala se za Čecha. S Československem se seznámila prostřednictvím svých finských známých, nejprve přijela jako turistka a později se vrátila jako studentka. Ke své motivaci uvedla: *„Jak jsem byla mladá, tak jsem chtěla vidět svět, tak jsem hned když udělala maturitu, odjela na rok do Anglie a pak jsem se vrátila a jsem pracovala a chtěla jsem studovat a nevěděla jsem, co a jak to mám dělat, nechtěla jsem si vzít půjčku [studium na finských vysokých školách tehdy bylo zpoplatněno – pozn. autorky], jak to dělávali tenkrát studenti, tak jsem odjela znovu do světa a byla jsem ve Švýcarsku rok a tam jsem se seznámila s různými mladými lidmi a to už začala být ta šedesátá léta, která byla velmi taková levicová v Evropě. Moje rodina nikdy nebyla politicky nějak levicová, jedině můj bratr levicově orientovaný. Tak jsem se tam seznámila s různými takovými revolucionářsky orientovanými lidmi a poznala jsem tam některý Finy, kteří studovali v Praze. Tak jsem jela za nimi se podívat, jak to tady vypadá, protože si pamatuju, že tam byla velká taková propagace, která vycházela z tehdejšího Sovětského svazu, ale i ty lidově demokratické státy se propagovaly, jaký je to tady ráj. No a byla ta železná opona, takže to vzbudilo velký zájem a zvědavost, a protože jsem tu měla ty známý, tak jsem za nimi odjela jenom tak se podívat. No a když jste mladý, tak nevidíte věci tak,*

¹⁰ Rozhovor s Iren Stehli (IS), Praha, 14. 3. 2012.

jak jsem je třeba později viděla. Moc se mi líbil tady ten studentský život, tady bylo hodně studentů různých národů. ... No a tenkrát, já nevím, jak jsem se k tomu dostala, ty studenti, co tady studovali, říkali, že je možné získat stipendium a studovat tady.“¹¹

O něco později, v r. 1967, se v ČSSR ocitl i Kanadčan Paul Wilson (PW), který se s Československem seznámil ve Velké Británii, kde se v rámci postgraduálního studia zabýval Georgem Orwellem. Zaujal ho londýnský festival československých filmů nové vlny a také setkání s několika Čechy v Anglii: „... a my jsme se s nima setkali jako po hospodách a debatovali jsme prostě o socialismu a oni byli prostě hrozně proti tomu systému tady a já jsem říkal: ‚A proč je to tam hrozný?‘ ... A zároveň v tu stejnou dobu byl festival filmů v Londýně, české nové vlny takzvaný... Takže to mě začala specificky zajímat českou podobu nebo československou podobu [socialismu – pozn. autorky] a ty dva kluci mě pozvali na návštěvu a já jsem říkal, že mně to ale nebude stačit jen na návštěvu, já bych chtěl, jako kdyby to bylo možné, tam žít jako třeba rok, abych to viděl na vlastní oči. To už jsem, myslím, mezitím vynechal toho studování, protože jsem se rozhodl, že asi nejsem rozený akademik... Voni říkali, že je docela možné, že bych mohl najít nějaký místo jako učitel. Voni jeli domu a já jsem jim napsal dopis, že jsem to myslel vážně a jestli mně můžou poslat nějaký adresy... [Poté PW obeslal několik škol se svou nabídkou a spolu s odpověďmi se poprvé setkal s čs. realitou v podobě nedostatku bytů, čemuž nerozuměl – pozn. autorky.] ... dostal jsem negativní odpovědi od jazykové školy v Praze a to byla jako jediný instituce, která jako odpověděla, ale voni říkali, že mě nemůžou vzít, ne, že mě nechťej, ale že nemaj místo pro mě, kde můžu bydlet. A já jsem si říkal: ‚To je teda vmluva, to je nesmysl, vždyť já najdu nějaký podnájem nebo něco takovýho.‘ ... Ale poslali ten dopis do Brna na jazykovou školu a z Brna najednou přišel dopis s nabídkou, že pro mě maj nejenom místo, ale maj i místo na bydlení, takže jsem to přijal.“¹² V ČSSR působil v Praze a Brně jako středoškolský učitel angličtiny, později jako překladatel na volné noze, hrál také v kapele The Plastic People of the Universe¹³ a oženil se s Češkou. V r. 1977 byl z politických důvodů z ČSSR vyhoštěn.

Němec Jürgen Ostmeier (JO) během gymnaziálních let navštěvoval folklórní kroužek,

¹¹ Rozhovor s HL, Praha, 7. 12. 2011.

¹² Rozhovor s Paulem Wilsonem (PW), Praha, 25. 5. 2012; Wilson 2012, s. 25–29.

Příchod PW do ČSSR je ovšem opředen řadou mýtických historek, jak např. v seriálu Bigbít popsal Milan Hlavsa: PW učil na Madagaskaru angličtinu a na prázdniny do Japonska jel přes Prahu, přičemž během čekání na vlak z Brna do Varšavy si k němu přisedl Jan Steklík a PW už nikam neodjel, jenom do Prahy. Ve stejném pořadí tutéž epizodu vyličil Jan Kořán tak, že PW byl z londýnské společnosti zabývající se Georgem Orwellem vyslán do Afriky či Asie, přičemž jeho letadlo při zpáteční cestě kvůli mlze přistálo v Praze a PW cestou z letiště do města centra potkal Jana Steklíka a v Praze zůstal. Bigbít, 26. díl [TV seriál]. Režie Václav KRÍSTEK. Česká republika, 1998.

¹³ Více viz Hlavsa a Pelc 2001; Jirous 2008 aj.

kde se zpívaly české a slovenské písně, a později s kroužkem navštívil Moravu: „...to byl nějaký kroužek, který se zabýval lidovými písněmi v evropských jazycích, který v podstatě vycházel z toho, že tyto věci mají dost závažný a velký informační a filozofický obsah. ... Tam byl první můj kontakt s lidovou hudbou z jiných částí Evropy samozřejmě, z Východu. A tam jsem samozřejmě taky jako první narazil na českou lidovou píseň a musím se přiznat, že píseň Andulko šafářová jsem uměl zpívat dříve, než jsem uměl říct česky dobrý den. ... Kolem toho kroužku tam byli nějakí kluci, co cestovali stopem po Československu a dostali se náhodou ... taky na Moravu akorát v době léta a takových těch slováckých slavností, to samozřejmě byl mohutný dojem. A pak tam vznikly nějaký kontakty a my jsme se pak z toho kroužku vypravili jako sbor ... a pak jsme dotyčnou cimbálovou hudbu pozvali do Německa a vznikl tam nějaký kontakt a v rámci těchto aktivit jsem se kouknul trochu blíž na češtinu, nejdřív úplně amatérsky ... a pak jsem během pedárny jednou týdně jezdil na univerzitu do Bochumi, kde byla nejbližší slavistika z okolí, kde měli lektorský předmět taky češtinu. ... A pak jsem se dostal náhodou do kontaktu s někým, kdo mi vyprávěl o tom, že tady studují cizinci v hojný míře a řekl, že někoho zná a ten zná zase někoho a ten seděl v těchto letech ještě v tzv. přijímací komisi.¹⁴ V r. 1969 odešel studoval FF UK, kde absolvoval bohemistiku s germanistikou, po studiích pracoval jako dělník a až později jako překladatel, vzal si za manželku Češku.

Ve stejnou dobu, v r. 1969, přišel do ČSSR další Kanadčan Don Sparling (DS), kamarád PW. Nejprve působil jako překladatel Mezinárodního svazu studentstva a později jako středoškolský učitel angličtiny a vysokoškolský pedagog anglistiky na univerzitě v Brně, oženil se s Češkou.

Francouzka Anne-Marie Páleníčková (AMP) ČSSR navštívila se školním výměnným zájezdem v r. 1969 a následně v r. 1971 přijela na stáž jako studentka historie a češtiny. Po studiích (na Sorbonně a FF UK) působila jako středo- a vysokoškolská pedagožka francouzštiny, provdala se za Čecha.

V tomtéž roce se do ČSSR přistěhoval i Brit Gerald Turner (GT), který jako silně levicově orientovaný přijal místo překladatele ve Světové odborové federaci sídlící v Praze, později překládal pro Mezinárodní svaz studentstva. V ČSSR žil v letech 1971–1981 a dvakrát se oženil s českými občankami, obě odešly do Velké Británie.

Britka Victoria Špičková (VŠ) se s ČSSR seznámila prostřednictvím českých architektů a designérů působících koncem 60. let v Londýně. Začátkem 70. let navíc navštívila ČSSR jako novinářka, když psala reportáž o českém sklu. Tehdy v Praze potkala

¹⁴ Rozhovor s Jürgenem Ostmejerem (JO), Praha, 30. 8. 2011.

svého budoucího manžela, za nějž se později provdala a v r. 1973 se odstěhovala do ČSSR, věnovala se výuce angličtiny.

V r. 1973 se do ČSSR přistěhovala také Američanka Harriet Macková (HM), která se s ČSSR seznámila prostřednictvím středoškolského předmětu o aktuálním světovém dění ve školním roce 1967/1968 a následně se na mezinárodním setkání baptistické mládeže ve Švýcarsku setkala se svým budoucím českým manželem, za nímž se v r. 1973 odstěhovala a provdala se za něj. V lednu 1989 rodina požádala o vystěhování do USA, které jim bylo schváleno v prosinci 1989 a r. 1990 strávili v USA.

Další Francouzka Pascale Duriez (PD) v ČSSR žila od r. 1976. Nejprve působila jako studentka češtiny a později pracovala jako sekretářka ve Francouzském institutu. Zároveň pod jménem malá sestra Pascale Ježíšová tajně působila jako sestra řádu Malých sester Ježíšových – po přijetí do řádu se rozhodla odjet na misi do některé ze zemí východního bloku a bylo jí přiděleno Československo.

Rozhovory byly nahrány také se třemi dalšími narátory, kteří nakonec do diplomové práce zařazeni nebyli. Šlo o italského bohemistu Sergia Corduase (SC), který v Československu studoval bohemistiku a vyučoval italštinu v letech 1964 a 1967–1971, oženil se a s manželkou odešel do Itálie. Dále o dva občany USA – lektorku tance Marshu Kocábovou (MK), která do ČSSR přišla v r. 1982 a vdala se (své zkušenosti zpracovala v memoárech *Ani tady, ani tam*¹⁵) a hudebníka a pedagoga Tonyho Ackermana (TA), který se v USA oženil s emigrantkou z ČSSR, v r. 1983 přijel s rodinou na studijní výměnný pobyt do ČSSR, později vyučoval na mezinárodní škole v Praze a koncertoval, jeho manželka pracovala na velvyslanectví USA. TA byl držitelem polodiplomatického statutu. Hlavním důvodem nepoužití těchto tří rozhovorů byl příliš krátký pobyt těchto osob v ČSSR. Navíc v případě dvou jmenovaných šlo jen o 80. léta, která zvláště ve své druhé polovině byla značně specifická – např. volnější podmínky pro cestování občanů ČSSR do ciziny, zvyšující se počty studentů ze Západu¹⁶, např. studijní stipendia IREX¹⁷ pro studenty z USA do ČSSR.

Co se týče politických názorů narátorů, ty byly do jisté míry formovány jejich mládím

¹⁵ Kocábová 2009.

Tato publikace byla jedním z důvodů, proč MK nebyla do práce zařazena – narátoři, kteří své zkušenosti příliš nemedializovali, jsou otevřenější, sdílnější a autentičtější. V rozhovoru s MK bylo často místo zodpovězení dotazu odkazováno právě na tuto knihu.

¹⁶ ABS, f. Správa pasů a víz (SPV), Vyhodnocení pracovních výsledků, 1986.

¹⁷ Mezinárodní nezisková organizace nabízející stipendijní pobyty k podpoře ideových vůdčích schopností a podpoře trvalých pozitivních změn v celém světě; založena v r. 1968. About Us. *IREX: Civil Society, Education and Media Development* [online]. 2012 [cit. 2012-12-23]. Dostupné z: <http://www.irex.org/about-us>.

a celosvětovým kritickým postojem mladé generace v 60. letech. Pro některé narátory byl československý socialismus konce 60. let přímo motivací, proč do ČSSR odjeli. GT byl jako člen britské komunistické strany ze všech narátorů nejradikálnější: „*Když mi bylo sedmnáct osmnáct, tak jsem koketoval s různými [směry – pozn. autorky], trockismus, maoismus, anarchismus. A z toho důvodu jsem taky rozhodl studovat ruštinu. Já jsem jako přesvědčený komunista asi uznával tu roli Sovětského svazu ještě, tak jsem studoval ruštinu na vysoký pedagogický v Anglii, ale víc mě přitahovalo divadlo a začal jsem hrát divadlo na vysoký a opustil jsem tu vysokou školu...*“ Po rozpadu prvního manželství se přihlásil na místo překladatele pro Světovou odborovou federaci: „*Já jsem nevěděl, kde, pak jsem zjistil, že je to v Praze, a jelikož dost ta sovětská invaze na mě silně působila a dokonce jedenadvacátého srpna jsem pracoval jako student v londýnském hotelu takovou brigádu letní a se mnou tam byl jeden mladej Čech ... Tak si pamatuju, jak jsme dostali tu zprávu a brečeli jsme spolu tenkrát. Ale furt jsem měl ten komunismus v sobě, já jsem říkal: ‚To je prostě neštěstí, to se nemělo dělat.‘ A snažil jsem se pochopit, proč ty naši soudruzi takhle selhali. Tak když jsem se dozvěděl, že to místo je v Praze, tak hned jsem o to řekl, protože jsem byl velice zvědav, jak to tady vlastně vypadá.*“¹⁸

PW uvedl, že na řadu faktorů, které zpočátku považoval v ČSSR za pozitivní, získal časem kritický názor: „*Bylo zvláštní, že každý měl zhruba stejný plat, že jo, já jsem dostal dva tisíce měsíčně a ten podnájem stál dvě stovky nebo něco takového a to stačilo. Když jsme chodili do hospody s těma žákama, tak ve dne to byly hlavně takový holky, který se naučily angličtinu a ještě myslim francouzštinu, prostě aby mohly dělat v podnicích jako dopisovatelky... A večer jsem měl angličtinu s lidma, protože se chtěli naučit anglicky. A ty byli prostě lékaři, inženýři, horníci, prostě, a všichni byli víceméně ekonomicky nastejno. Takže v hospodě ses mohl potkat s kýmkoliv v podstatě, že jo. Lékař sedí s horníkem a baví se spolu. To bylo pro mě zvláštní, protože v Anglii je to dost jako třídní společnost, že jo, a jsou takový dělnický hospody a takový hogo fogo hospody a dělnický čtvrti a buržoazní lepší čtvrti atd. ... Tady to bylo rozbitý, ale jenom povrchně teda, tzn. co se týče příjmy a možnosti. Tak všichni na tom byli ne stejně, samozřejmě, ale ty možnosti byly snižené na takový jednoduchý bod, že jo. A na začátku, ten první rok to se mi zdálo jako pozitivum, že takový ty, jak jsem si říkal, takový umělý roztržení lidí do různých společenských tříd, jako že to bylo podle Marxe, že jo, umělý atd., tak to bylo rozbitý. ... Žádnou iluzi jsem neměl vo tom, jak ten systém byl, ale já jsem sem přišel v době, kdy se to zlepšilo, když lidi měli už pocit, že se věci mění k lepšímu, že je to trošku volnějši, že jo, vyšly zajímavější*

¹⁸ Rozhovor s Geraldem Turnerem (GT), Praha, 8. 12. 2011.

knihy, byly tam docela zajímavý noviny, filmy, samozřejmě ta nová vlna byla na tu dobu dost odvážný, že jo, takže kulturně ten tlak byl dopředu, takový jako volnější, kritičtější. A já jsem si říkal, že jo, svět se změní, ten socialismus nebo komunismus nebo co to vlastně je, je schopnej se změnit a to vrcholilo ten dojem, ten pocit, jakoby Pražský jaro mě v tom potvrdilo, protože jsem v podstatě to viděl zvenku, jsem neviděl, co se skutečně dělo v tom Pražský jaro. A takže jsem víceméně měl dojem, že ta strana komunistická se konečně vzala nějaký rozum a že ty reformní komunisté, co byli přístupnější ... Ale během Pražský jaro jsem už mohl číst ... a mohl jsem prodiskutovat a číst trošku ty články, co vyšly. A jeden článek, který se mi zdál jako nejzajímavější, byl vod Havla, a to bylo na téma opozice, a to bylo takový jako první kritiku, já jsem tehdy nevěděl a to je zpětný pohled, ale že ten Havel vlastně nebaštil ten reformní komunismus, ale říkal, že to nejde dost daleko, že bez opozičnou stranu to neznamena nic, to je jenom taková kosmetická změna a ne skutečná změna.“¹⁹

Většina narátorů československý režim neobdivovala, ale v pravolevém dělení politického spektra inklinovala k levici, např. IS: *„V osmašedesátým bylo ve Švýcarsku dost levicově smýšlejících lidí a já jsem taky s nimi vysedávala a matka mi říkala: ‚No, tak to jsou opravdu ty salónní komunisti, to je směšné tyhle jejich ideály. ... Vždyť se podívej, jak to v Československu chodí.‘ ... Já jsem, než jsem sem jela, také byla takzvaně levicová. To jsou ty ideály mladých lidí, že musí být rovnost ... to jsme taky četli Lenina a Manifest a já nevím co všecho. Pak jsem to tady měla ve škole... V tom to bylo zajímavý, že to pak člověk viděl v reálu.“²⁰*

JO uvedl, že ve svých čtyřiaadvaceti letech samozřejmě neměl kompletně zformovaný politický názor, ale své postoje popsal následovně: *„Znepokojení z tamní [na Západě – pozn. autorky] situace po tý nehmotný stránce, tý mravní stránce. Vzniká velice snadno omyl, že na tý druhý straně je to lepší. Ti lidi v tom šli extrémně daleko, až praštěně, věřili totálním pohádkám, sklouzli do extrémního levičáctví... Stanovili: tam je nepřítel a proti němu je jakýkoliv prostředek v pořádku. ... Na základě toho, co člověk zažil, tak měl svoje kritický postoje a taky nemohl být jako pravičácký hajitel tržního liberalismu, kdežto jako takový osoby [byly – pozn. autorky] i ze státní strany v Německu, tenkrát ještě vládli CDU a ještě jsme byli sociálně-tržní hospodářství, že jo. ... To Pražský jaro bylo pro tyto lidi velice magnet a velká iluze, jak se ukázalo a posteriori ...“* Zároveň se ale stavěl kriticky ke zbožštění Západu v očích obyvatel ČSSR: *„... To je stejný jako představa tady, že ten*

¹⁹ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

²⁰ Rozhovor s IS, Praha, 14. 3. 2012.

socialismus byl protivný a ošuntělý ... a že všechno, co musí být na druhý straně železný opony, tak musí být to pravý pozlátko. Já jsem tady měl kamarády i z těch raných let ... a já jsem jezdil do Německa... a ten potřeboval nějaký lék pro někoho a byla otázka, jestli se to tam sežene, nebo nesežene. A on vyslovil názor: ‚Neni myslitelný, aby tam něco nebylo.‘ ... A je otázka, jestli mladí, co proti něčemu demonstrovali a stávkovali a ozvali se proti něčemu, měli představu, jak to vypadá na druhý straně světa, a jestli ty lidi, co tady cinkali klíčkama, jestli do důsledků věděli, co je za á, co je to demokracie a co je otevřená kapitalistická ekonomika, jo, to asi taky nevěděli. A za nějaký čas obě strany mrkaly jako na drát, protože je to krapet jinak.“²¹ HM ke své politické orientaci před příchodem do ČSSR uvedla: „Skončila jsem bakalářský studia během vietnamský války, tak jsem, co mám říct, byla jsem strašně mladá, ale měla jsem kritický názor na americkou vládu, na Nixona. Daník [syn – pozn. autorky] by mi říkal, že jsem byla naivní, ale já myslím, že ne.“²²

Někteří narátoři se o politiku nezajímali, jako např. VŠ: „Já musím říct, že bydlela jsem tady jako, jak to říct, ty klapky, co mají koně na očích. Já byla tady a musela tady žít, já měla ta stará tchyně a tchán, co potřebovali moji pomoc a já měla dvě malý děti, pes. Já měla velmi normální, ne normální pro Angličanka, ale normální domácnostový život. A já zkusila nečíst ty strašný komunistický noviny, protože á moje čeština byla strašný a bé, že to bylo tak politický a já nechtěla to číst. Tak to bylo někdy šokující ty britský noviny, co já četla o Československu a Praha a co se stalo s Václavem Havlem atd., to bylo velmi depresující.“²³ HL k politice a rozdílům mezi 70. a 80. lety uvedla: „Náký posun tam byl, ale myslím, že to bylo i tím, že my jsme byli v tom akademickém světě, to byl takový kruh uzavřený ... tak já jsem řadu věcí ani neznala, neviděla jsem je, a teď kon v těch devadesátých se to všechno otevřelo a když byly ty archivy otevřený, tak vyšlo najevo, jak opravdu to bylo krutý v mnoha případech a my jsme o tom nevěděli. To je sice hodně blbý takhle to říct, ale takhle to bylo. Že ty noviny nic nepsaly, tam nebyly žádné aféry...“²⁴

Významným aspektem ať už v motivaci, důležité životní zkušenosti anebo hlubším seznámení s Československem, kteří zmiňovali téměř všichni narátoři, bylo Pražské jaro a následná srpnová invaze. Přímé zkušenosti však mají jen tři narátoři. PW a HL v ČSSR v r. 1968 žili, ale během sovětské invaze byli oba v zahraničí. HL byla ve Švédsku

²¹ Rozhovory s JO, Praha, 30. 8. 2011 a 4. 5. 2012.

²² Rozhovor s Harriet Mackovou (HM), Praha, 10. 5. 2012.

²³ Rozhovor s Viktorií Špičkovou (VŠ), Praha, 24. 4. 2012.

²⁴ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

a zvažovala, zda se má vrátit nebo ne, protože byla uprostřed studií, rozhodla se vrátit a přijela v září 1968: „Bylo to dost děsivý, já jsem přijela letadlem a všude na letišti tam byly tanky, vojáků bylo hodně se zbraněma, to bylo takový jako ve filmu. Za nějakou dobu zmizeli přímo z ulice, ale zůstali tady a ta okupace byla vidět i potom. ... Já jsem tady měla taky hodně přátel už, takže se o tom mluvilo, hodně se o tom diskutovalo, ale přímo mě se to nedotýkalo, já jsem neměla žádný konflikty nebo něco. ... To Jaro bylo fantastický, tady bylo hodně studentů, třeba i z Finska tady bylo a já si pamatuju, jak jsme chodili po Praze a tady bylo všude nějaký takový mítinky a bylo cítit takový uvolnění, uvolněná atmosféra a všechny lidi byl takový jako změněný, všichni čekali, že něco se teď bude dít, něco lepšího a protože hodně se uvolnilo tenkrát i ta kultura i cenzura a těhlectěch akcí se povolilo hodně, tak si pamatuju, že to bylo takový optimistický a čekali se hodně, že to bude lepší. Takže tím pádem to bylo ještě horší, ten Srpen.“ Díky přímé zkušenosti, resp. zklamání z Pražského jara, se HL do dění během Sametové revoluce zapojovala jen pasivně účastí na několika demonstracích apod., což odůvodňuje slovy: „Asi tenkrát [během Pražského jara – pozn. autorky], protože jsme byli mladí, tak jsme od toho čekali víc, takže to zklamání pak bylo větší, takže ne že bychom tím [Sametovou revolucí – pozn. autorky] nežili, ale aktivně to už bylo na tu další generaci nebo jsme to aspoň už cítili, že už jsme staří.“²⁵

AS utkvěla v paměti hlavně okupační atmosféra, kterou srovnává s pozdějším pádem režimu: „V tom osmašedesátém byla neuvěřitelná přátelská nálada, solidarita, co se pak v tom osmdesátém devátém zase opakovalo. Při takovýhle pohromě ten národ držel pohromadě. Když my jsme odjížděli, ještě s tou italskou značkou, tak jsme museli jezdit okreskama. Ted' tehdy kvůli Rusum, aby nevěděli, kam jedou, se strhávaly všechny ukazatele, takže my jsme vůbec nevěděli, kde jsme a kudy jet, a ted' nám ty lidi všichni strašně pomáhali, doprovázeli a byli neuvěřitelně hodný...“²⁶

AMP se stejně jako řada jejích spolužáků aktivně zajímala o Pražské jaro, což ji později motivovalo, aby se zúčastnila školního výměnného zájezdu do ČSSR: „V prvním ročníku na fakultě jsem byla v roce 1967, no a to byl rok Pražského jara, to jsme sledovali, to nás velice zajímalo. ... A Praha byl pojem už ze střední školy, to jsem si pamatovala. ... No a v létě 1968, když byly ty události, tak jsme velice velice sledovali i rozhlas a protože mám sestru dvojče, která studovala ruštinu a já jsem taky studovala ruštinu... tak jsme velice poslouchaly rozhlas jako československý a snažily jsme chytit nějaký věci. A nebyly

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Rozhovor s Adrianou Skálovou (AS), Praha, 13. 12. 2011.

jsme jediný, naše generace byla taková, že nás to velice bralo, ten pokus k lidskému socialismu, i když jsem nebyla nějak levicově orientovaná nějakým zvláštním způsobem, tak ten lidský pokus. A potom v druhém ročníku na fakultě jeden odborný asistent, který měl tady kontakty, vazby, přátele, organizoval cestu do Československa o Velikonocích, asi 14 dní ... a nás bylo moc a moc který jsme chtěli jet, takže jsme byli vylosovány a já jsem byla vylosována a to byl můj první kontakt s Československem a taky vlastně první cesta za železnou oponu.“²⁷

Jak bylo uvedeno výše, HM se k zájmu o Československo dostala prostřednictvím školního předmětu, během něhož celý školní rok 1967/68 sledovala dění v jí náhodou vybraném Československu, díky čemuž se na mezinárodním setkání baptistické mládeže v Evropě v létě 1968 blíže seznámila s Čechem, svým budoucím mužem. VŠ byla během srpna 1968 na festivalu v Edinburhu, který byl zaměřen na československou a ruskou hudbu, přičemž „... a pak přišla ta strašná invaze a byli jsme úplně všichni v šoku tam a já pamatuju, že přišli na nedělní oběd Rostropovič [ruský violoncellista a dirigent – pozn. autorky] a jeho manželka ... a přišli úplně měli slzy a nevěřili, že se stalo to, co slyšeli. ... A bylo to pak hrozně těžký, protože ty davy nechtěly na koncertech ty Rusy, i když to byli slavný a fantastický muzikanti a tak.“ Nadto měla sovětská invaze fatální důsledky i pro její české známé v Londýně, kteří se rozhodli, že se do ČSSR nevrátí.²⁸

4 Kontext tzv. normalizace

4.1 Historické vymezení

Práce je zaměřena na 70. a 80. léta 20. století v Československu, která jsou nazývána souhrnně jako *normalizace* neboli období, kdy byla ČSSR po obrodném procesu Pražského jara *normalizována*.²⁹ Z hlediska časového vymezení lze *normalizaci* v nejširším ohledu chápat jako dobu zahájenou invazí vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR v srpnu 1968, případně podpisem čelných československých představitelů tzv. Moskevských protokolů (tj. přistoupením na požadavky Sovětského svazu) a ukončenou Sametovou revolucí na podzim 1989.

Možností, jak časové ohraničení *normalizace* interpretovat, existuje mnoho. Začátek je možné vnímat také v souvislosti s činem Jana Palacha, který se upálil v lednu 1969 na protest proti narůstající apatii československé společnosti vůči okupaci. Dalším mezníkem

²⁷ Rozhovor s Anne-Marie Páleníčkovou (AMP), Praha, 14. 11. 2011.

²⁸ Rozhovor s VŠ, Praha, 2. 12. 2011.

²⁹ Více viz Cuhra 1997; Maňák 1997; Vondrová a Navrátil 2003 atd.

je duben 1969, kdy Alexandra Dubčeka v čele Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) vystřídal Gustáv Husák a v předsednictvu ÚV KSČ převážili odpůrci reformem. Srpen 1969, kdy se na mnoha místech ČSSR uskutečnily masové protiokupační demonstrace, které byly brutálně potlačeny československými orgány, jsou také jedním ze symbolů počínající *normalizace*. Bezprostředně po těchto demonstracích byl schválen tzv. pendrekový zákon (č. 99/1969 Sb.), který platil do konce roku 1969 a umožňoval tvrdě postihovat demonstranty a ty, kdo „*narušovali veřejný pořádek a socialistický společenský řád*“.³⁰ Na podzim 1969 ÚV KSČ prohlásil Vysočanský sjezd ze září 1968 za nelegitimní, Federální shromáždění zvolilo nového předsedu a přijetím nového ústavního zákona č. 117/1969 Sb. se zbavilo reformních poslanců. Dubček definitivně opustil politickou scénu.

Jako nejzazší začátek *normalizace* a definitivní ukončení reformního procesu je možné chápat dění v r. 1970, kdy se novým premiérem stal Lubomír Štrougal (nahradil Oldřicha Černíka), ÚV KSČ odsouhlasilo „výměnu členských legitimací“, jejímž prostřednictvím se KSČ zbavila více než 300 000 svých členů³¹ a ÚV KSČ schválil dokument Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ (závazná interpretace Pražského jara jakožto omylu a pokusu o kontrarevoluci). Případně dění v r. 1971 – volba Husáka generálním tajemníkem ÚV KSČ na jaře nebo listopadové volby.

Tyto výše uvedené události lze zároveň vnímat jako první fázi *normalizace*, tj. zakončení procesu samotného *normalizování* společnosti. Pokud jde o shrnutí celého období 70. a 80. let, je možné hovořit o třech fázích, kdy ta první konsolidační končí začátkem r. 1970, druhá představuje zbytek r. 1970 až polovinu 80. let a „*zamrznutí*“³² stabilizovaného režimu. Třetím obdobím je zbytek 80. let, kdy rigidní československý režim nebyl schopen reagovat na vývoj ve východním bloku a došlo k jeho pádu.

4.2 Charakteristika z politologického hlediska

Podobně jako je možné na historické vymezení *normalizace* nahlížet z více úhlů, existuje více interpretací z politologického hlediska. Soudobý většinový diskurz v České republice nazývá *normalizaci*, resp. 70. a 80. léta 20. stol., diktaturou či totalitou. To dokládá např. existence Ústavu pro studium totalitních režimů, který je zřízen zákonem č. 181/2007 Sb., jenž označuje „*obdobím komunistické totalitní moci úsek*

³⁰ Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku. Pod ním jsou podepsáni Ludvík Svoboda, Alexander Dubček a Oldřich Černík.

³¹ Dalších cca 150 000 členů stranu opustilo ještě před výměnou legitimací. Balík et al. 2003, s. 163.

³² Balík et al. 2003, s. 159.

československých dějin od 25. února 1948 do 29. prosince 1989“ a dále etapu „tomuto časovému úseku předcházející, v níž probíhaly děje týkající se příprav k totalitnímu uchopení moci Komunistickou stranou Československa“.³³ Tzn. období více než 40 let je v zákoně označeno shodným názvem bez ohledu na dynamiku a odlišnosti jednotlivých etap.

Z pokusů o aplikaci klasických definic totalitarismu ale vyplývá, že československý režim je možné jako totalitní definovat jen částečně. Dle definic klasiků Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezinskeho³⁴ bylo sice hospodářství řízeno centrálně a významnou složkou režimu byla tajná policie, neterorizovala však celou společnost, soustředila se na odpůrce režimu. Média i armádu plně kontrolovala vládnoucí garniturou, existovala ovšem i neoficiální média, navíc vycházela oficiálně povolená alternativní periodika typu bulletin Jazzové sekce³⁵, která ale samozřejmě měla velmi omezený dosah. Podobně tomu bylo s knižní produkcí, tu oficiální ilegálně doplňovala samizdatová a exilová.

Stát řídila de facto jediná strana a i když se Národní fronta de iure skládala z řady organizací včetně dalších politických stran, jejich vliv v rámci politického a společenského systému byl minimální. V čele strany, jejíž vedoucí úlohu ve společnosti určovala ústava, stál první, později generální tajemník ÚV KSČ. Hlavou státu byl však prezident republiky, přičemž až do r. 1987 zastával generální tajemník ÚV KSČ i funkci prezidenta, šlo tedy o kumulování moci v rukách jednoho vůdce. Co se týče akceptace režimu masami, lze ji v čs. kontextu chápat tak, že kdo oficiální ideologii a společenská pravidla neakceptoval, tomu byl odepřen např. přístup ke vzdělání či kvalifikovanému povolání, případně byl donucen k působení mimo oficiální struktury, kvůli čemuž ho pak režim vnímal jako potenciálního nepřítele.

Ani charakteristika totalitarismu Hannah Arendtové³⁶ není na *normalizaci* plně aplikovatelná. V čele ČSSR nestál zbožňovaný vůdce, kult osobnosti neexistoval a z čelných představitelů státu nikdo nadprůměrnou oblíbeností nedisponoval, spíše naopak. Stát sice usiloval o co největší masovost společnosti, ale nelze říct, že by tato snaha byla plně úspěšná.

³³ Zákon č. 181/2007 Sb., o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů.

³⁴ Balík a Kubát 2004.

³⁵ Více viz Kouřil 1999; Jazzová sekce. *Unijazz* [online]. 2009 [cit. 2012-12-29]. Dostupné z: <http://www.unijazz.cz/cs/stranka/418-jazzova-sekce>, aj.

³⁶ Balík a Kubát 2004.

Balík s Kubátem³⁷ definují totalitarismus osmi rysy: masová společnost a jedinec izolovaný (ČSSR částečně), středem moci strana nebo hnutí (ano), v čele všemocný vůdce (ne), vše podřízeno ideologii (fungování státu ano, v rámci společnosti existence alternativ – úniků), vynucovaná aktivní účast občanů (ano), teror (částečně), stvořitelská ambice (ne), schizofrenie: aktivismus vs. lhostejnost (ano). Jak je vidět, ČSSR splňuje jen minimum těchto rysů.

Další možnou charakteristikou je autoritarismus, který se dle svého teoretika Juana José Linze vyznačuje politicky limitovaným pluralismem, absencí vedoucí ideologie a politické mobilizace, držetím moci uvnitř složitě definovatelných, ale odhadnutelných hranic v rukou vůdce či malé skupiny.³⁸ V případě *normalizace* lze souhlasit pouze s prvním a částečně druhým bodem.

Jedním z důvodů nesnadného zařazení tohoto režimu je jeho proměnlivost. První fáze, *normalizování* společnosti, je možné vnímat jako *posttotalitarismus*, v němž má na rozdíl od totalitarismu vůdce menší moc. Druhá fáze bývá nazývána *zamrzlým posttotalitarismem*, v němž se proklamovaná ideologie liší od skutečného vývoje, moc vůdce je omezena, kroky vedení státu jsou předvídatelné, není vyžadováno zapojení v masových organizacích a podpora režimu je vyžadována spíše u určených skupin obyvatelstva. Poslední dekáda se od těch předchozích lišila jen selháním mechanismů potlačujících projevy plurality a zvyšujícím se tlakem společnosti na ukončení režimu.³⁹

Režim je však možné charakterizovat i bez ohledu na klasické politologické teorie, např. popisem fungování početné byrokracie, která sice řadu každodenních rozhodnutí prováděla sama, ale jinak byla od drobných úředníků až po ministry v rukou KSČ, která je dosazovala i odvolávala.⁴⁰

Narátory často zmiňovaným jevem (kapitola 5) typickým pro tehdejší československou společnost je pokrytectví ve smyslu odlišných způsobů projevu obyvatel ČSSR v různých prostředích (např. doma, ve škole, v práci atd.). Tento celospolečensky rozšířený jev však nebyl synonymem všeobecné nespokojenosti, který by vedl ke zhroucení režimu. Michal Pullmann, který nazývá *normalizační* režim diktaturou, se domnívá, „že až do období *přestavby* byla diktatura poměrně stabilním uspořádáním; a to nikoli snad navzdory této různosti jazyků a kódů, ale právě kvůli ní... Různost jazyků vlastně utvrzovala svébytnou normalitu poměrů.“⁴¹

³⁷ Tamtéž, s. 42–43.

³⁸ Tamtéž, s. 50.

³⁹ Tamtéž, s. 161–162.

⁴⁰ Možný 2009, s. 84–85.

⁴¹ Pullmann 2011, s. 217–218.

Ivo Možný tehdejší systém definuje pomocí sociální tabuizace zisku, zamlžení vztahů „*dominance, vykořisťování a sociální nerovnosti, což bylo hlavním výsledkem a nepřiznaným cílem...*“ vládnoucí elity. Tím došlo „*k přesunutí těžiška sociálního života z trhu ekonomického kapitálu... na mnohonásobně rozšířený trh kapitálu sociálního a symbolického...*“, což vedlo ke vzájemnému „*prostoupení a nakonec přetavení v moderních státech už vzájemně emancipovaných sfér ekonomiky, správy, politiky a ideologie v jediný celek.*“⁴² Tato oficiální tabuizace ekonomického zisku na jedné straně a důraz na kapitál sociální (ve skutečnosti spíš nutnost nahradit ekonomické vazby vazbami sociálními) na straně druhé mohly být pro mnohé narátory lákavé.

4.3 Statistiky cizinců v ČSSR

Ze studia dobových statistik vyplývá, že ČSSR 70. a 80. let přitahovala zájem cizinců ze *socialistických* i z *kapitalistických* států. Ovšem vzhledem k nezpracovanosti archivních fondů se statistikami a evidencemi⁴³, které o cizincích přijíždějících do ČSSR vedly orgány ministerstva vnitra⁴⁴, je možné spoléhat téměř výhradně jen na omezená data Federálního statistického úřadu, jde o tzv. pohyb obyvatelstva.

Údaje o vnitřním stěhování⁴⁵ československých státních občanů (eventuálně jejich přistěhování z ciziny) evidovaly ohlašovny místních, obvodních a městských národních výborů, případně v Praze a Bratislavě příslušné orgány Veřejné bezpečnosti (VB). Oproti tomu hlášení o zahraničním stěhování (tj. stěhování cizinců a bezdomovců, případně vystěhování čs. státních občanů) spadalo do agendy orgánů pasů a víz, přičemž informace o stěhování, na rozdíl např. od přirozeného pohybu obyvatelstva⁴⁶, procházely před

⁴² Možný 2009, s. 82–83.

⁴³ Např. dle metodické příručky Cizinecká agenda z r. 1982 existovala jak evidence dlouhodobě usedlých cizinců, tak cizinců vízových. V případě vízových cizinců z *kapitalistických* států přihlášených k přechodnému pobytu v rámci okresu ji vedlo každé Oddělení pasů a víz Okresní/Obvodní správy Sboru národní bezpečnosti (OPV OS SNB). Přičemž šlo jednak o evidenci tzv. živou – zahrnující všechny cizince přihlášené k pobytu a zdržující se v daném okresu, a jednak o evidenci tzv. mrtvou, která zahrnovala všechny vízové cizince, jejichž pobyt už skončil. Evidence trvale a dlouhodobě usedlých cizinců byla vedena u OPV OS SNB podle místa trvalého/dlouhodobého pobytu a taktéž se dělila na mrtvou a živou. Nadto existovala celokrajská evidence cizinců a evidence zahraničních pracovníků ze *socialistických* států. Do evidence cizinců nebyli zahrnuti cizinci s diplomatickými výsadami ani příslušníci armád „*spřátelených států dočasně umístěných na území ČSSR*“ (zvláštní kategorii tvořili příslušníci ozbrojených sil SSSR, kteří nepodléhali ohlašovací povinnosti ani vízovému režimu). ABS, přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, l. 3, 32–34.

⁴⁴ Stejně tak se nepodařilo dohledat statistiky, které by o svých občanech vedly ambasády zahraničních států.

⁴⁵ Termín stěhování označuje změnu trvalého bydliště.

⁴⁶ Tj. „*stav obyvatelstva daného území se v čase mění ve svém počtu i struktuře. Iniciátory pohybu obyvatelstva jsou demografické události, které obyvatelé během roku podstupují. Pro potřeby demografické statistiky jsou rozhodujícími níže popsané, přičemž relevantní jsou pouze ty, jimiž nositeli jsou obyvatelé ČR.*“ Mezi demografické statistiky patří sňatky, rozvody, narození, potraty, úmrtí a stěhování (přistěhovalí, vystěhovalí). Pohyb obyvatelstva – Metodika. Český statistický úřad [online].

centrálním zpracováním oblastními orgány Českého nebo Slovenského statistického úřadu.⁴⁷

U vnitřního stěhování je sledována změna trvalého bydliště vzniklá stěhováním z jedné obce do jiné, zatímco u zahraničního stěhování jde o změnu země trvalého bydliště – tzn. zahrnuje vystěhování z ČSSR do ciziny a stejně tak i přistěhování ze zahraničí do ČSSR.⁴⁸ V případě pohybu je rozhodující „úmysl migranta změnit zemi trvalého pobytu bez ohledu na zamýšlenou délku tohoto pohybu.“⁴⁹ Československé statistiky týkající se zahraničního stěhování existují od r. 1922, ale zahraniční stěhování cizinců a bezdomovců se začalo evidovat až od poloviny r. 1954 a vnitřní stěhování od r. 1949.⁵⁰

Z hlediska zahraniční migrace se Československo po Únoru 1948 stalo značně uzavřeným. Do země se stěhovalo ročně pouze zhruba 1 000 až 2 000 osob, více jen výjimečně. Počty vystěhovaných⁵¹ občanů byly zhruba dvojnásobné a postupně docházelo k jejich zvýšení. Oficiální statistiky ale uváděly ztráty obyvatelstva nepřesně, zkreslené byly zejména nejednotným zahrnutím stěhování cizinců, část z nich statistikou vůbec neprocházela.⁵² K nepřesnostem ve statistikách docházelo také tím, že mezi přistěhované ze zahraničí byli ve velkém množství automaticky započítáváni vracející se reemigranti. Československo ale celkově opustily desetitisíce osob, zejména v období po r. 1968, přičemž nejvíc emigrantů pocházelo z českých zemí. Celkový migrační úbytek z tzv. ilegálního vystěhovalectví za léta 1950–1989 „činil za české země podle propočtů z rozdílů bilancovaných počtů obyvatelstva mezi sčítáními lidu a skutečně sečtenými obyvateli 485 000 obyvatel. Celkový migrační úbytek českých zemí za léta 1950–1989 činil téměř 556 000 obyvatel. ... znamenalo to 34,8 % přirozeného přírůstku obyvatelstva České republiky.“⁵³ Dle oficiálních údajů ztratily české země v období 1950–1989 zahraničním stěhováním 70 667 osob.⁵⁴

Co se týče počtu přistěhovaných ze zahraničí, jejich počet samozřejmě nebyl konstantní. Pokud analyzujeme data z let 1960–1989, je možno říct, že počet přistěhovaných během 60. let a až do poloviny 70. let stoupal. Příčinu je možné vidět v otevřenosti země v 60. letech, kdy došlo k uvolnění možností cestování a masivnímu

2012 [cit. 2012-08-16]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/pohyb_obyvatelstva.

⁴⁷ Schlosser 1982, s. 11.

⁴⁸ Schlosser 1982, s. 13–14.

⁴⁹ Tamtéž, s. 14.

⁵⁰ Tamtéž, s. 13, 17.

⁵¹ Až do 70. let šlo hlavně o politicky motivovanou emigraci, později vzrůstala ekonomická motivace, tzn. touha po vyšší životní úrovni v západních zemích. Kučera 1994, s. 145.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Srb 2004, s. 212–213.

⁵⁴ Kučera 1994, s. 145.

rozšíření turistického ruchu oběma směry, obnovení bilaterálních mezistátních dohod atp. Navíc si Československo získalo v zahraničí velkou popularitu obrodným procesem Pražského jara. Fakt, že počet přistěhovalých kulminoval ještě začátkem 70. let, může souviset s masivními návraty emigrantů z posrpnové emigrační vlny či osob, které pobývaly během srpna 1968 v zahraničí a do země se vrátily až po delším zvažování, resp. s již neplatnými propadlými cestovními doklady po vyhlášené amnestii v květnu 1969.⁵⁵ V 70. a 80. letech následoval značný propad.

Většina objemu zahraničního stěhování směřovala do českých zemí, z krajů bylo nejvýrazněji zastoupeno hlavní město Praha. K tomuto kraji a 80. letům se nepodařilo dohledat podrobné informace, ale pravděpodobně nedošlo k výrazné změně. Narátoři žili v Praze a dva také část období v Brně, jedna narátořka prožila část období na venkově ve Středočeském kraji.

Tabulka č. 1 – Objem zahraničního stěhování v počtech osob⁵⁶

	do ČSSR	do ČSR	do hl. m. Prahy
1965–1969	18 781	10 887	2 896
1970–1974	19 996	15 752	6 115
1975–1979	14 307	10 300	715
1980–1984	7 737	5 660	není k dispozici
1985–1989	6 316	4 260	není k dispozici

Další tabulka zobrazuje počty přistěhovaných osob z vybraných západních států, resp. zemí narátořů v letech 1965 až 1989. Lze konstatovat, že ačkoliv velký vliv měly vztahy jednotlivých zemí s ČSSR, počet cizinců kulminoval v období 1970–1974, případně 1965–1969, a kopíroval obecný vývoj zachycený v Tabulce č. 1. V následujících letech došlo k prudkému poklesu, opětovný nárůst nastal až v posledním pětiletí. Specifickou výjimkou je Finsko, jehož data jsou vzhledem k velmi nízkému počtu příchozích osob hůře interpretovatelná.

⁵⁵ Rozhodnutí presidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii.

⁵⁶ Schlosser 1982, s. 259; Aleš et al. 1996, s. 371–37.

Tabulka č. 2 – Počty přistěhovaných osob z vybraných západních států⁵⁷

	1965–1969	1970–1974	1975–1979	1980–1984	1985–1989
Finsko	20	11	16	0	5
Francie	130	148	68	36	41
Itálie	135	100	38	23	96
Kanada	159	291	122	46	57
NSR a Západní Berlín	229	308	147	126	206
Švýcarsko	28	53	20	19	23
Velká Británie	147	121	44	11	37
USA	451	566	158	84	138

Po otevření hranic došlo k velkému nárůstu přistěhovaných cizinců, zpočátku se jednalo hlavně o navrátilé emigranty. Z údajů o zahraničním stěhování vyplývá, že v r. 1990 se do ČR ze zahraničí přistěhovalo 2 338 cizinců, v r. 1993 jich bylo 12 900.⁵⁸

Jak je uvedeno výše, statistické přehledy se nacházejí také v ABS, ovšem vzhledem k dataci materiálů jsou uloženy v neuspořádaných fondech, proto je prakticky nemožné z nich sestavit přehled pro dlouhodobější období. Podařilo se mi ale nalézt statistiku, dle níž ke konci roku 1975 žilo v ČSSR trvale 35 317 občanů cizích států, z nichž 34 % bylo z *kapitalistických* států.⁵⁹ Vysoký počet nejspíš souvisí se zavádějícím započítáváním čs. reemigrantů. Dle jiné statistiky ale ke konci r. 1976 v ČSSR žilo 23 851 cizinců, z nichž jen 11 % tvořili cizinci z *KS*.⁶⁰ Cizinci v ČSSR pobývali dlouhodobě většinou za účelem stáže, studia či zaměstnání hlavně v mezinárodních organizacích majících sídlo v ČSSR, např. Světové odborové federaci, mezi občany *SS* dominovali občané Polska zaměstnaní na základě mezistátních dohod.⁶¹

V letech 1970–1975 bylo podáno celkem 8 564 žádostí o přistěhování (87 % občany *SS* a 13 % občany *KS*), z nichž bylo zamítnuto 2 085 žádostí (63 % občanům ze *SS* a 37 %

⁵⁷ Pro ilustraci byly zvoleny západní státy, které se na přistěhovalectví do ČSSR podílely významnou měrou. Data vycházejí z Pohybů obyvatelstva za léta 1965 až 1989.

⁵⁸ Demografické ročenky (pramenná díla) 2009–1990. Český statistický úřad [online]. 2012 [cit. 2012-08-16]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_2009_1990.

⁵⁹ ABS, f. Sekretariát ministra vnitra V. díl (A 2/5), inv. j. 242, Zpráva o povolování cest a trvalého přistěhování cizinců do ČSSR, l. 6.

⁶⁰ Tamtéž, Příloha II, l. 7.

⁶¹ Tamtéž.

občanům z KS). V období kolem r. 1976 dominovaly žádosti občanů ze SS, kteří vstoupili do manželství s občany ČSSR, a naopak klesal „počet žádostí o přistěhování z řad cizinců z kapitalistických států, neboť většinu žádostí podávají bývalí čs. občané, kteří odešli do ciziny mezi I. a II. světovou válkou ze sociálních důvodů...“⁶² Dalším důvodem, který dokument nezmiňuje, musel být pokles zájmu cizinců z KS o ČSSR po sovětské intervenci v srpnu 1968.

V r. 1982 v ČSSR trvale žilo 2 590 cizinců z *kapitalistických* států, z nichž 75 % žilo v ČSR (největší podíl ve Středočeském kraji). Z celkového počtu tvořily ženy 52,5 %. Největší skupinu z hlediska věku představovali starší 60 let (49 %), druhou největší (22,7 %) byla skupina 30–45 let. Co se týče zaměstnání, vzhledem k věku tvořili nevýdělečně činí téměř polovinu, dělníků byla necelá čtvrtina. Z hlediska jednotlivých zemí mělo největší zastoupení Rakousko (30 %), dále Itálie (15,1 %), USA (14,8 %), Kanada (7,6 %), Francie (5,5 %), NSR (4,6 %). Většina cizinců žila v manželském svazku s občany ČSSR.⁶³

Lidé, kteří se do ČSSR přistěhovali, ale nepřijali české občanství, získali stejná práva jako českoslovenští občané s výjimkou práva volebního a branné povinnosti. Formality týkající se výjezdů do domovských států či dalších *socialistických* států byly výrazně jednodušší právě po občany *socialistických* států.⁶⁴

Všichni narátoři uvedli, že počet západních cizinců byl v ČSSR velice nízký, přičemž většinou o sobě minimálně v rámci jazykové skupiny věděli. Např. GT zmínil, že v Praze žilo v polovině 70. let půl tuctu až tucet západních učitelů angličtiny, dále zaměstnanci mezinárodních organizací typu Mezinárodního svazu studentstva a lidé v diplomatických službách.⁶⁵ DS uvedl, že v Brně žilo v té době cca pět západních cizinců.⁶⁶

4.3.1 Vysokoškolské statistiky

Univerzita Karlova ani další oslovené vysoké školy⁶⁷ jako např. Akademie múzických umění v Praze, Vysoká škola uměleckoprůmyslová či Akademie výtvarných umění nedisponují souhrnnou statistikou studentů-cizinců ze sledovaného období, případně data neposkytly.

Vzhledem k nízkému počtu studentů na AMU však bylo možné zpracovat přibližnou

⁶² ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 6.

⁶³ Tamtéž, f. SPV, př. č. 813, Analýza trvalého pobytu cizinců na území ČSSR, 1982.

⁶⁴ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 6–7.

⁶⁵ Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

⁶⁶ Rozhovor s DS, Brno, 27. 10. 2011.

⁶⁷ Jedná se o prestižní umělecké vysoké školy sídlící v Praze, u nichž je všeobecně známý vysoký zájem ze strany cizinců.

statistiku cizinců-absolventů, která vyplývá z fakultních matrik (DAMU, HAMU, FAMU).⁶⁸ FAMU mezi lety 1968–1989 vystudovalo přibližně sedm západních cizinců⁶⁹ (ze Švýcarska, NSR, Norska, Švédska, Islandu a Nového Zélandu).⁷⁰ Divadelní fakultu (DAMU) absolvovalo cca šest studentů ze Západu (NSR, Finsko, USA aj.), nadto jich asi 50 přijelo na krátkodobou stáž (převažovali Finové).⁷¹ Mezi absolventy Hudební fakulty (HAMU) jsou dva cizinci (oba ze Švýcarska), kromě toho na HAMU pobývalo asi 50 krátkodobých stážistů (většina ze severní Evropy).⁷²

UK evidovala mezi svými studenty v jednotlivých akademických letech cizince bez ohledu na zemi původu. Mezi akademickými lety 1968/1969 až 1988/1989 na UK studovalo 12 663 cizinců, kteří tvořili 3 % z celkového počtu tamních studentů.⁷³ Bohužel ale není možné určit, kolik z nich přijelo do ČSSR ze Západu, jistě to byla menšina.

Další možností, jak ověřit počty cizinců mezi vysokoškolskými studenty, byl výzkum archivních dokumentů Univerzity 17. listopadu (USL). Tato instituce fungovala v Československu mezi lety 1961 až 1973 a de facto byla součástí pomoci Československa rozvojovým státům. Původně byly součástí USL tři fakulty, od r. 1966 jen dvě – fakulta jazykové a odborné přípravy⁷⁴ a fakulta společenskovední. Na této univerzitě však nestudovali jen studenti z rozvojových zemí, evidencí procházeli všichni studenti-cizinci (tzn. včetně západních, což dokládají i zkušenosti narátorů – všechny studující USL evidovala). Roční kvóta čítala zhruba 400 studentů, z nichž část studovala s podporou vládních stipendií či stipendií různých mezinárodních organizací a jen malé části bylo dovoleno studium na vlastní náklady⁷⁵.

Souhrnné informace o počtech studentů dle jednotlivých zemí se z archivních materiálů USL zjišťují složitě – každý rok probíhalo několik přijímacích řízení, resp. docházelo k dodatečným přijetím, naopak někteří studenti nenastoupili, jindy studenti figurují ve více seznamech a není jasné, kdo studium dokončil, atp. Proto je třeba i k těmto

⁶⁸ Tyto matriky ale ne vždy obsahují kompletní informace, zda se jednalo o regulérní absolvování studijního oboru, anebo pouze o krátkodobou stáž, někdy chybí i informace o zemi původu.

⁶⁹ Devět v případě, že by mezi západní země bylo počítáno i Španělsko.

⁷⁰ Absolventi_1951-2005_dle_abecedy_updated.htm. *Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze* [online]. 2005 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.famu.cz/docs/Absolventi_1951-2005_dle_abecedy_updated.htm.

⁷¹ E-maily Zdeňky Dudíkové autorce dne 12. 4. 2012 s poskytnutím informací z Matriky studentů DAMU.

⁷² Elektronická Matrika studentů a absolventů HAMU, stav ke dni 13. 4. 2012.

⁷³ Bečvář et al. 1998, s. 620.

⁷⁴ Po zrušení USL přešlo studium tlumočnictví a překladatelství jako samostatná katedra pod Filozofickou fakultu UK.

⁷⁵ „... Takoví byli z bezpečnostního hlediska považováni za nejnebezpečnější, protože jsou to lidé z bohatých rodin s vyšším společenským postavením a dá se předpokládat jejich spojení s nepřátelskými rozvědkami.“ Holečková 2010, s. 29.

datům přistupovat s rezervou. Každopádně z nich vyplývá, že mezi lety 1967/1968 a 1972/1973 na USL studovalo necelých 200 cizinců ze západních, resp. *kapitalistických* zemí, mezi něž ovšem USL započítávala i Řecko, Turecko, Kypr atp.⁷⁶

5 Legislativa a předpisy

5.1 Zákony o pobytu cizinců na území ČSSR

Pobyt cizinců v ČSSR byl od 1. 8. 1965⁷⁷ upraven zákonem o pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky (č. 68/1965 Sb.), jenž nahradil předchozí zákon č. 52/1949 Sb. o hlášení obyvatelstva a o povolování pobytu cizincům⁷⁸. Nový zákon z r. 1965 se skládal z devíti paragrafů (Vstup na území Československé socialistické republiky, Povolení k pobytu, Zákaz pobytu, Hlášení pobytu, Základní povinnosti cizinců, Prováděcí předpisy, Přejícná ustanovení, Závěrečná ustanovení, Účinnost), přičemž na území ČSSR byl povolen vstup pouze s platným cestovním dokladem opatřeným vízem. Vízum mohlo udělit ministerstvo zahraničních věcí (MZV), ministerstvo vnitra (MV) a orgány jimi zmocněné.⁷⁹

Podmínky, na něž bylo povolení k pobytu vázáno, bylo možné určit i dodatečně. Zakázat pobyt v ČSSR bylo možné těm cizincům, jejichž pobyt nebyl žádoucí, což nastalo zejména v případě porušení čs. zákonů či jiných předpisů. O zákazu rozhodovaly orgány zmocněné MV a cizinci, kterým byl zakázán pobyt, byli povinni v určené lhůtě opustit ČSSR. Cizinci zdržující se v ČSSR neoprávněně mohli být vyhoštěni (viz kapitola 4.1.3). Paragrafy Povolení k pobytu, Zákaz pobytu a Hlášení pobytu se nevztahovaly na cizince s diplomatickými a konzulárními výsadami.⁸⁰

Podrobněji se pobyt cizinců v ČSSR zabývala vyhláška ministerstva vnitra, kterou se vydávají podrobnější předpisy o pobytu cizinců na území Československé socialistické

⁷⁶ Národní archiv, f. Univerzita 17. listopadu, karton 147–155. Např. v r. 1970/1971 tvořili Kypřané více než 50 % z celkového počtu studentů z *kapitalistických* států.

⁷⁷ Toho dne nabyt účinnosti, přijat byl 18. 6. 1968.

⁷⁸ Tento zákon byl Národním shromážděním přijat 23. 2. 1949, účinnosti nabyt 11. 3. 1949. Dle něj se cizinci mohli v Československu zdržovat pouze s povolením k pobytu, které vydávaly krajské národní výbory. To nemohlo být vydáno z několika důvodů, např. pokud byly žadateli osoby, „*jejichž pobyt mohou být ohroženy bezpečnost státu, veřejná bezpečnost, veřejný pořádek nebo jiné zájmy veřejné, zejména hospodářské.*“ Na povolení nebyl právní nárok a jeho vydání mohlo být omezeno „*určitými podmínkami nebo omezeními[,] které lze stanovit i dodatečně.*“ Zákon č. 52/1949 Sb., o hlášení obyvatelstva a povolání pobytu cizincům.

⁷⁹ Tyto orgány mohly platnost víza také prodloužit anebo zrušit.

⁸⁰ Zákon č. 68/1965 Sb., o pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky; vyhláška ministerstva vnitra č. 69/1965 Sb., kterou se vydávají podrobnější předpisy o pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky.

republiky (č. 69/1965 Sb.), která byla účinná taktéž od 1. 8. 1965⁸¹ a jejímž autorem bylo ministerstvo vnitra⁸². Vyhláška se dělila na čtyři oddíly.

První oddíl stanovoval, kdo čs. víza uděloval: čs. diplomatické mise a konzulární úřady – cizincům v zahraničí, okresní oddělení MV – cizincům zdržujícím se v ČSSR a hodlajícím vycestovat do zahraničí, oddělení pohraniční kontroly (OPK) na hraničních přechodech – v případech, které stanovovalo MV. Víza byla prodlužována na okresních odděleních MV, případně MZV – cizincům s diplomatickými či konzulárními výsadami a imunitami.

Povolením pobytu se zabýval druhý oddíl. O toto povolení mohli cizinci žádat u čs. diplomatické mise či konzulárního úřadu⁸³ a o vyřízení rozhodovalo MV. Každý cizinec starší patnácti let, který získal povolení k pobytu v ČSSR, získal průkaz o povolení k pobytu, do něžž zaměstnavatelé cizincům museli vepisovat počátek a ukončení pracovního nebo učebního poměru. Jakékoliv změny⁸⁴ museli cizinci se statutem povoleného pobytu hlásit ohlašovacímu orgánu do tří dnů ode změny. O prodloužení pobytu rozhodoval ohlašovací orgán.⁸⁵

Narátoři většinou neměli problémy s prodlužováním pobytu v ČSSR, ale nikdy neměli jistotu, že jim úředníci pobyt prodlouží, díky tomu byli nárátoři snadno vydíratelní či donutitelní ke spolupráci s tajnou policií, což dokládá příklad AMP. Ta začátkem 80. let krátce po narození druhého dítěte žádala o prodloužení pobytu. Měla služební pas vztažený ke svému zaměstnání v rámci kulturní dohody a zároveň vlastnila i obyčejný pas (a povolení k trvalému pobytu, ne tzv. služební vízum) a setkala se s vydíráním, když jí úředník na pasovém oddělení nechtěl pobyt prodloužit se slovy: *„Tady je problém, to nemůžeme, máte služební pas.“* – *„Ale to víte už dávno. To jsem nic netajila, to už víte a tenkrát jsem to říkala.“* – *„Ale tentokrát se to už nedá. Až ukončíte vaše misie, tak...“* – *„A já jsem říkala: „Ale já nemám potom žádný pobyt tady, nebo něco takovýho jsem řekla, a když mně neprodloužíte povolení k pobytu, co mám dělat?“* – *„No, vrátit se do Francie a žádat o nový.“* – *„A já jsem říkala: „A co děti?“* – *„No, děti tady zůstanou.“* *„A já jsem si říkala, že když řeknu ještě jedno slovo, tak bude chtít spolupráci, to bylo jasné, protože nechat tady malé děti, to bylo hrozné. Tak jsem odešla, opravdu jsem odešla a nechala mu,*

⁸¹ Přijata byla dne 23. 6. 1965.

⁸² Ministrem vnitra byl v té době Josef Kudrna, resort řídil od dubna 1965 do května 1968.

⁸³ Ve výjimečných případech u ohlašovacího orgánu (tj. na okresním odd. ministerstva vnitra nebo u krajské správy ministerstva vnitra).

⁸⁴ Šlo o změny, *„které nastaly v jeho osobních údajích či okolnostech, za kterých mu bylo uděleno povolení k pobytu, zejména změny jména, příjmení, státní příslušnosti, stavu, narození a úmrtí dítěte, zaměstnání, přerušování nebo ukončení studia nebo praxe, vydání nového cestovního dokladu...“* Zákon č. 69/1965 Sb.

⁸⁵ Žádost o prodloužení musela být podána nejpozději 14 dní před uplynutím platnosti stávajícího povolení.

no, povolení k pobytu jsem mu nemohla brát. A šla jsem rovnou za kulturním radou mu to všechno říct a žádat o pomoc nebo o radu a oni mi zařídili velice rychle služební vízum... A to byla asi anomálie, že od roku osmdesát dva do roku devadesát dva jsem neměla povolení k trvalému pobytu, jsem pořád měla to služební vízum.“ Díky služebnímu vízu AMP mohla bez žádosti o zpětné vízum často jezdit do západoněmeckého pohraničí, odkud posílala dopisy rodině ve Francii, aby se vyhnula československým cenzorům.⁸⁶

Třetí oddíl se vztahoval k ohlašovací povinnosti cizinců starších 15 let hlásit se ohlašovacím orgánům (okresní odd. ministerstva vnitra, případně krajské správy ministerstva vnitra). Na dodržování ohlášení dohlížel tzv. ubytovatel – kdo cizincům poskytl ubytování. Cizinci s trvalým povolením k pobytu v ČSSR se museli ohlašovacím orgánům ohlásit do 48 hodin, ve stejné lhůtě museli také ohlásit změnu nebo ukončení trvalého pobytu. Ohlašovací orgány zapisovaly počátek i konec trvalého pobytu do cizineckého průkazu. Přejíždění kratší než 48 hodin nebylo třeba hlásit, stejně tak se ohlašovací povinnost nevztahovala na příslušníky *socialistických* států, kteří v ČSSR nepobývali déle než 30 dnů. V tomto případě jde o první zmínku o rozdílných podmínkách pro občany *socialistických* a *kapitalistických* států v této vyhlášce.

Bez ohledu na státní příslušnost se vyhláška nevztahovala na cizince mající v ČSSR diplomatické a konzulární výsady a imunity (oddíl 4).⁸⁷ Tato výjimka se vztahovala i na členy jejich rodin, pokud to byli také cizinci a žili s nimi ve společné domácnosti. Další úlevy mohly být stanoveny dohodou mezi MV a MZV nebo orgány jimi zmocněnými.

Zákon č. 68/1965 Sb. byl platný po celá 70. a 80. léta, jeho účinnost byla zrušena až v říjnu 1992 přijetím zákona č. 123/1992 Sb. (o pobytu cizinců na území České a Slovenské Federativní Republiky). Tento předpis zrušil také účinnost výše zmíněné vyhlášky č. 69/1965 Sb.

5.1.1 Vízové předpisy

Ačkoliv zákon o pobytu cizinců na území ČSSR nebyl od vydání v r. 1965 novelizován, je možné dohledat odlišnosti v jeho uplatňování, resp. v čs. vízové politice, kterou upravovaly dílčí předpisy.⁸⁸ Ovšem při studiu archiválií se vzhledem k neutříděnosti

⁸⁶ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

⁸⁷ Konkrétně se vyhláška nevztahovala na členy „*diplomatických misí a konzulárních úřadů cizích států*“, „*zástupce členských států mezinárodních organizací, jejichž členem je Československá socialistická republika, a na pracovníky těchto organizací požívající v Československé socialistické republice výsad a imunit*“, „*zástupce cizích států vysílané do Československé socialistické republiky k mezinárodním jednáním*“. Vyhláška ministerstva vnitra č. 69/1965 Sb.

⁸⁸ Např. na podzim r. 1969 přestala být vydávána krátkodobá (tzv. víkendová) čs. víza na hraničních přechodech s Rakouskem a NSR, k obnovení došlo na některých silničních přechodech a mezinárodních letišťích koncem 80. let. Rychlík 2007, s. 125, s. 182.

velkého množství fondů nepodařilo ani za pomoci archivářů dohledat kontinuitu mezi všemi materiály, resp. není jasné, zda neexistují další.

Vízová a pasová problematika spadala pod působnost ministerstva vnitra. Rozkaz ministra vnitra (RMV) č. 9/1970 navazoval na usnesení vlády ČSSR z 8. 10. 1969, které deklarovalo potřebnost koordinace jednotného provádění pasové problematiky v celém státě, a zřizoval pasové oddělení cizineckého odboru federálního ministerstva vnitra (FMV).⁸⁹ Do působnosti federace bylo v této problematice svěřeno vydávání cestovních dokladů, povolování vstupu a pohybu cizinců.⁹⁰

Správa pasů a víz (SPV) při MV vznikla jako důsledek decentralizace pasové agendy už v dubnu r. 1963.⁹¹ Působnost SPV byla rozčleněna do dvou oblastí. Správní oblast legislativně vymezovaly zákony č. 63/1965 Sb. a č. 68/1965 Sb., vyhlášky č. 64/1965 Sb. a č. 69/1965 Sb., vládní nařízení č. 91/1960 Sb. a interní směrnice. Bezpečnostní oblast byla vymezena nařízeními ministra vnitra (NMV), prováděcími předpisy a usneseními ÚV KSČ.

SPV v souvislosti s cizinci stanovila společně s MZV a Sborem národní bezpečnosti (SNB) podmínky pro: přijímání vízových žádostí a rozhodování o jejich udělení či prodloužení, provádění zákazu pobytu a vyhošťování cizinců, přijímání žádostí a jejich vyřizování ve věci trvalého pobytu, vedení evidencí vízových cizinců i cizinců trvale usedlých v Československu a jejich motorových vozidel.⁹² Po federalizaci byla k 1. 3. 1971 zřízena Federální správa pasů a víz (FSPV), která vznikla sloučením SPV MV ČSR a SPV MV SSR a cizineckého odboru MZV ČSSR.⁹³

Činnost SPV, resp. FSPV, upravoval její organizační řád. Archivním bádáním se podařilo prostudovat řády z let 1974, 1981 a 1988. První zmiňovaný byl vydán RMV č. 46/1974, přičemž stanovoval, že SPV je útvarem SNB, složky Státní bezpečnosti (StB), podřízeným federálnímu ministerstvu vnitra. Organizační strukturu tvořil náčelník SPV FMV, kádrová a školská skupina, vnitřní odd., kontrolně analytické odd., právní odd., 1. odbor (pasový), 2. odbor (cizinecký), 3. odbor (statisticko-evidenční), 4. odbor (Bratislava). Pobyt cizinců se zabýval právě cizinecký odbor, který řídil a kontroloval

⁸⁹ ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 1268, RMV č. 9/1970, Zřízení pasového oddělení cizineckého odboru ministerstva vnitra ČSSR.

⁹⁰ Tamtéž, f. Sekretariát ministra vnitra VI. díl (A 2/6), inv. j. 5, RMV č. 5/1971, Organizace, spisové značky, krycí označení a rozdělení odpovědnosti náměstků ministra vnitra za řízení štábních útvarů, útvarů služeb a útvarů výkonného aparátu federálního ministerstva vnitra. Tento RMV platil od ledna 1971 do března 1973.

⁹¹ Rychlík 2007, s. 63.

⁹² ABS, Uspořádání řídicí práce na úseku pasové a vízové agendy (nezařazeno), l. 2–5.

⁹³ Tamtéž, f. SPV, Zpráva o činnosti FSPV 1971 a 1972.

plnění cizineckých legislativních a interních předpisů ze strany SPV, zpracovával návrhy interních cizineckých předpisů cizinecké agendy, rozhodoval ve vymezeném rozsahu o udělení víz a o přistěhování a trvalém pobytu cizích státních příslušníků a občanů bez státní příslušnosti na území ČSSR, stejně tak zajišťoval provedení rozhodnutí o zákazu pobytu a vyhoštění cizinců z území ČSSR, rozhodoval o žádostech o služební zahraniční cesty občanů bez státní příslušnosti, získával „poznatky“ a vyhledával „typy pro operativní útvary SNB“, jejichž požadavky zajišťoval.⁹⁴

Řád určoval také součinnosti a spolupráci s resortními a mimoresortními útvary a orgány. Vyjma FMV (mj. odhalování cizinců, „kteří zneužívají cestování k činnosti směřující proti státním zájmům ČSSR a ostatním socialistickým zemím“⁹⁵) se spolupráce v rámci cizinecké agendy týkala federálního ministerstva financí (správní poplatky), federálního ministerstva práce a sociálních věcí (povolování pobytu ve vztahu k zaměstnávání cizinců), Generální prokuratury ČSSR (oznamování vzetí cizinců do vazby), Státní banky Československé (povinná minimální směna valut), federálního statistického úřadu (výměna informací o zahraničním cestovním ruchu), ministerstva školství ČSR a ministerstva školství SSR (povolování pobytu ze studijních důvodů), ministerstva spravedlnosti ČSR a ministerstva spravedlnosti SSR a útvarů Sborů nápravné výchovy (výkon soudních rozhodnutí týkající se vyhoštění) aj.

Výše uvedený řád byl nahrazen novým vydáním RMV č. 20/1981, dle kterého 2. odbor nově zabezpečoval i zařazování cizích státních příslušníků na tzv. index nežádoucích osob (INO).⁹⁶ Náplň činnosti SPV se během 80. let téměř nezměnila. Od začátku r. 1989 platil nový organizační řád, ale šlo spíše o kosmetické úpravy v pojmenování činnosti než její změny. Např. v úvodu řád zmiňuje, že SPV zajišťuje úkoly spjaté „s ochranou socialistického společenského a státního zřízení a veřejného pořádku při výkonu státní správy v oblasti ... povolování vstupu a pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky; ...navrhuje a podílí se na preventivních opatřeních směřujících k tomu, aby cestovní ruch nebyl jeho účastníky zneužíván proti zájmům ČSSR; podílí se na prověrkách československých občanů a cizinců.“⁹⁷ Působnost 2. odboru zůstala stejná,

⁹⁴ Tamtéž, f. A 2/6, inv. j. 235, RMV č. 46/1974, Organizační řád správy pasů a víz, l. 1–4.

⁹⁵ Tamtéž. Touto problematikou se zabývaly útvary I., II., III., X., XI., XII., XIV. správa SNB, útvary KS SNB a OS SNB, ZS GŠ FMNO.

⁹⁶ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 20 „Organizační řád správy pasů a víz“ z 22.6.1981. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_20_1981.pdf.

⁹⁷ Rozkaz náčelníka IV. správy SNB č. 8 „Organizační řád Správy sledování Sboru národní bezpečnosti“ z 20.1.1989. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rm_iv_s_snb_8_1989.pdf.

vztahy mezi SPV a ostatními orgány státní správy taktéž.

5.1.2 Udělování víz a trvalého pobytu

Poměrně přehledným pramenem pro 70. léta a pravděpodobně i pro léta 80.⁹⁸ je Zpráva o povolování cest a trvalého přistěhování cizinců do ČSSR s přílohou Zásady pro udělování čs. víza cizincům k přechodnému, dlouhodobému nebo trvalému pobytu na území ČSSR z r. 1976.⁹⁹

Tento text byl dne 21. 12. 1976 zpracován kolegiem ministra vnitra ČSSR jako návrh pro vládu ČSSR,¹⁰⁰ původní předlohu návrhu zpracovala SPV FMV. Zprávu a návrh předložil ministr vnitra¹⁰¹ po dohodě s ministrem zahraničních věcí vlády ČSSR.

Součástí materiálu byl i návrh vládního usnesení – s kladným stanoviskem a zmocněním ministra vnitra v dohodě s ministrem zahraničních věcí k tomu, aby mohlo „*podle potřeb vnitřní nebo zahraničně politické situace měnit kategorie osob, kterým mohou čs. zastupitelské úřady udělit čs. vízum až po souhlasu příslušného ústředního orgánu...*“ Podmínky pro udělování víz tak mělo být možné kdykoliv pružně uzpůsobit a změny zdůvodnit politickou situací. Zpráva totiž deklarovala, že „*v současných podmínkách třídně rozděleného světa je nezbytné, aby vízová politika v souladu se základní politickou orientací našeho státu i států socialistického společenství byla prováděna diferenciovaně.*“¹⁰²

Od začátku 60. do poloviny 70. let došlo ke značenému zjednodušení ve vízové praxi vůči *socialistických* státům díky uzavření dohod o bezvízovém styku a zjednodušení přihlašovací povinnosti, která se stala povinnou jen při pobytech delších než 30 dnů. Díky těmto opatřením mohli občané ČSSR a *socialistických* států „*vzájemně poznávat úspěchy v budování socialismu a rozvíjet vzájemně přátelské a soudružské vztahy.*“¹⁰³ Důsledkem této politiky byl velký nárůst počtu cizinců-turistů (zvláště těch ze *socialistických* států)

⁹⁸ Pro toto období se nepodařilo najít jiný předpis. Je sice pravděpodobné, že koncem období k jistým uvolněním došlo, ale mohlo se jednat o pouhou benevolenci při dodržování platných předpisů namísto vydání předpisů nových.

Význam cestovního ruchu, resp. styku cizinců s Československem, v 80. letech vysvětluje např. přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka z r. 1982, která hned v úvodu vyzdvihuje důležitost kooperace mezi všemi útvary ministerstva vnitra spolu s ostatními státními orgány, což „*je zárukou, že ... území ČSSR se nestane zázemím protisocialistických a sociálních živlů.*“ Tamtéž, Přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda, 1982, l. 2.

⁹⁹ Tamtéž, f. Sekretariát ministra vnitra V. díl (A 2/5), inv. j. 242, Zpráva o povolování cest a trvalého přistěhování cizinců do ČSSR.

¹⁰⁰ Na základě usnesení vlády č. 216 ze 26. 8. 1976, o rozpracování závěrů Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, které zadalo ministru vnitra s ministrem zahraničí zpracovat zprávu o čs. vízové praxi a vypracovat zásady k udělování čs. víz cizincům.

¹⁰¹ Jaromír Obzina.

¹⁰² ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 1.

¹⁰³ Tamtéž.

přijíždějících do ČSSR – viz následující tabulka.

Tabulka č. 3 – Počty turistů přijíždějících ze zahraničí do ČSSR¹⁰⁴

Rok	Počet cizinců ze <i>SS</i>	Počet cizinců z <i>KS</i>
1962	551 000	168 000
1964	2 970 700	674 200
1975	10 895 124	904 862
1976 (do konce října)	12 758 433	904 882

Víza byla udělována občanům *socialistických* států jen tehdy, žádali-li o přistěhování. Vízová politika vůči *kapitalistických* státům se také zmírnila, i když v daleko menším měřítku, vízová povinnost totiž byla zachována jen s výjimkou Finska (od r. 1975 bezvízový styk¹⁰⁵). Se Švédskem, Kyprem, Indií, Afghánistánem, Pákistánem a Guineou byly uzavřeny dohody o bezplatném udělování víz. Další výjimky se týkaly občanů se speciálními doklady, např. bezvízová dohoda platila pro držitele rakouských diplomatických či služebních pasů¹⁰⁶ nebo pro belgický letecký personál.¹⁰⁷

Občanům *kapitalistických* států udělovaly víza čs. zastupitelské úřady v zahraničí na základě čtyřdílné žádosti¹⁰⁸ a zaplacení správního poplatku většinou do 48 hod. Výše poplatku není uvedena, dokument obsahuje jen informaci, že za r. 1975 bylo vybráno na těchto poplatcích 130 miliónů Kčs VRCV¹⁰⁹. Nejasnost výše správního poplatku dokládá zkušenost AMP, která koncem 70. let žádala o povolení k trvalému pobytu na čs. konzulátu v Paříži, kde výši poplatku určovali jednotliví úředníci, vyřízení žádosti trvalo rok.¹¹⁰

¹⁰⁴ Tamtéž, I. 1–2.

¹⁰⁵ Vízová povinnost byla zrušena vyhláškou MZV č. 41/1975 Sb. Občané Finska se mohli na území ČSSR zdržovat 90 dnů, aniž by k tomu potřebovali vízum. Povinná minimální směna valut se na ně ovšem vztahovala. K pobytu v ČSSR potřebovali cestovní pas a Statistický list, v němž bylo zaznamenáváno hlášení k pobytu a jeho délka. ABS, přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, I. 13.

¹⁰⁶ Od r. 1967 platila dohoda o zrušení víz pro držitele rakouských diplomatických pasů (délka pobytu až 180 dní) a od r. 1976 pro držitele služebních pasů (délka pobytu až 90 dní). Rakouští občané mohli do ČSSR za účelem přechodného pobytu nebo tranzitu přicestovat bez čs. víz. Nadto již od r. 1965 platila i jedna výjimka pro občany NSR – držitelé cestovního dokladu tzv. Kinderausweis do 16 let nepotřebovali k cestě do ČSSR vízum, ovšem žádost o vízum mít museli. ABS, přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, I. 13–15.

¹⁰⁷ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, I. 2.

¹⁰⁸ Zpráva se dále věnuje popisu vízových formulářů *kapitalistických* států, jež považuje za mnohem náročnější a podrobnější. „Z uvedeného srovnání vyplývá, že čs. vízová praxe byla již před přijetím *helsinského dokumentu* pružnější a jednodušší.“ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, I. 4.

¹⁰⁹ Vnitřní reprodukční cenové vyrovnání: „v centrálně plánovaném systému byl od reformy v 60. letech směnný kurz dvousložkový – k oficiálnímu kurzu se připočítávaly koeficienty tzv. vnitřního reprodukčního cenového vyrovnání (VRCV). Mimoto byl ovšem směnný poměr u jednotlivých skupin exportních výrobků doplněn systémem cenových srážek a přírůstků. A celý systém byl navíc komplikován příplatky ke směně valut pro cizince i pro československé občany.“ Židek 2006, s. 13.

¹¹⁰ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

Podmínkou pro vstup bylo kromě platného cestovního průkazu s vízem také splnění povinnosti směny minimální částky na osobu a den¹¹¹, nadto museli cizinci svůj pobyt do 48 hodin hlásit příslušným orgánům.

Výše uvedené předpisy ale neplatily např. pro armádní příslušníky či představitele církví z *kapitalistických* států, jejichž pobyt na území ČSSR muselo odsouhlasit FMV nebo FMZ (federální ministerstvo zahraničních věcí). Dokument cizince, kterým bylo nutné věnovat zvýšený dohled, charakterizuje jako „*osoby, které vzhledem ke svému povolání nebo postavení by mohly být potenciálními nositeli ideodiverze nebo by mohly svého pobytu v Československé socialistické republice zneužít proti zájmu čs. státu a jeho občanů.*“¹¹²

Československé úřady mohly odmítnout vízum udělit, zrušit již vydané vízum, případně anulovat pobyt nežádoucím osobám.¹¹³ S anulací pobyt získala zkušenost PD v r. 1969, kdy přijela pracovat jako ošetřovatelka do jedné pražské nemocnice. Spolu s kolegyní (taktéž řádovou sestrou) jim nebylo dlouhodobé vízum ani na opakovaný pokus uděleno a musely odjet: „*Podruhý teda když jsme se ukázaly, tak oni se asi rozzlobili na tu malou sestru, která prosila o vízum pro nás dvě a ona dostala [do pasu razítko – pozn. autorky] nežádoucí, tak už byla vyhozená. Já jsem byla vyhozená, ale na mě zapoměli dát na pas nežádoucí, to byla výhoda.*“¹¹⁴

Agenda přistěhování do ČSSR spadala pod FMV a FMZV. Hlavním hlediskem byly při posuzování žádostí politické, hospodářské a ostatní zájmy státu.¹¹⁵ Trvalý pobyt, tj. přistěhování, bylo povolováno za účelem sloučení rodiny, pakliže bylo zajištěno zaměstnání či hmotné zabezpečení a ubytování.¹¹⁶

Narátoři pobývali v ČSSR většinou nejprve za účelem studia a později z důvodu sloučení rodiny – většina z nich velice brzy vstoupila do manželství s českým partnerem právě z důvodu legalizace pobytu.¹¹⁷ Kvůli zaměstnání přijelo do ČSSR a získalo povolení k pobytu minimum narátorů, např. GT pracující jako překladatel Světové odborové

¹¹¹ Více viz kapitola 5.2.

¹¹² ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 4.

¹¹³ Např. v r. 1975 bylo 28 886 osobám z KS zamítnuto udělení víza, 99 osobám z KS zrušeno již vydané vízum, 6 osobám z KS byl zakázán pobyt, 77 osob z KS bylo administrativně a 41 dle soudního rozhodnutí vyhoštěno. Tamtéž, l. 5.

¹¹⁴ Rozhovor s Pascale Duriez (PD), Praha, 29. 6. 2012.

¹¹⁵ Dle *Zásad pro povolování pobytu cizincům na území Československé socialistické republiky vydaných federálním ministerstvem vnitra v dohodě s federálním ministerstvem zahraničních věcí a federálním ministerstvem práce a sociálních věcí dne 18. února 1972.*“ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 5.

¹¹⁶ Součástí žádosti muselo být „*prohlášení příbuzného ověřené čs. úřady o tom, že žadateli poskytne přiměřené ubytování, potvrzení příslušné čs. organizace o příslibu zaměstnání*“, u osob v penzi prohlášení o převodu penze do ČSSR, případně potvrzení o jejím převodu. Tamtéž, Příloha III, l. 2.

¹¹⁷ Např. rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011; Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011; Rozhovor s P. W, Praha, 25. 5. 2012 aj.

federace a později v Mezinárodního svazu studentstva či PW vyučující angličtinu. Dlouhodobý pobyt byl povolován na dobu nezbytnou pro účel studia, stáže či výkonu zaměstnání v mezinárodní organizaci sídlící v ČSSR na základě doporučení příslušné čs. organizace¹¹⁸ (případ GT).

Právě příslib zaměstnání nutný pro získání povolení k pobytu a na druhé straně nutnost mít povolení k pobytu pro získání potvrzení o příslibu zaměstnání utvářely začarovaný kruh, který Československo před cizinci poměrně úspěšně uzavíral.¹¹⁹ Setkal se s ním i JO, který popsal, že bylo i náročné získat ucelenou informaci, které doklady musí k žádosti přiložit; v jeho případě to byly doklad o svatbě, potvrzení o ubytování a potvrzení o příslibu zaměstnání. Ačkoliv JO získal magisterský diplom na FF UK, nenašel jako západní cizinec v první polovině 70. let kvalifikovanou práci, vzhledem k mnoha odmítnutím ze strany zaměstnavatelů a nedostatku času se proto kvůli podání žádosti nechal zaměstnat jako dělník.¹²⁰

Několika narátorům se podařilo vycestovat do některých *socialistických* zemí, např. AS ale jako studentka nezískala vízum do SSSR a nebyla vpuštěna ani do Rumunska, HL nebylo jednou dovoleno navštívit Německou demokratickou republiku (NDR).¹²¹ HM uvedla, že když získali s rodinou povolení k cestě do NDR, ocitli se v absurdní situaci, kdy se ona jako Američanka musela ubytovat v zařízeních pro západní cizince, kde naopak nesměl bydlet manžel s dětmi.¹²²

Pro cesty na Východ i na Západ museli západní cizinci bez ohledu na to, že měli platné povolení k pobytu, získat tzv. zpětné vízum, které je opravňovalo k návratu zpět do ČSSR. Souhlas s cestou musel být u studentů potvrzen školou¹²³, u zaměstnanců zaměstnavatelem, většinou nebylo problém zpětné vízum obdržet, nutilo však cizince cesty zařizovat v delším časovém předstihu, tudíž o všech cestovních plánech měly čs. orgány včas podrobný přehled.

Co se týče cestování dětí a manželů či manželek, ti museli žádost o vycestování doložit notářsky ověřeným pozváním nejbližšího příbuzného.¹²⁴ AMP sdělila, že pozvání nahrazovalo devizový příslib – zvoucí se v něm zavázal, že veškeré náklady uhradí;

¹¹⁸ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha II, l. 5.

¹¹⁹ Např. rozhovor s Donem Sparlingem (DS), Brno, 23. 5. 2012.

¹²⁰ Rozhovory s JO, Praha, 30. 8. 2011 a 4. 5. 2012. Více viz kapitola 6.1.1.

¹²¹ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011; Rozhovor s HL, Praha, 7. 12. 2011.

¹²² Rozhovor s HM, Praha, 13. 10. 2011.

¹²³ Např. FF UK v r. 1971 povolila JO vycestování do NSR v termínech 6.–20. 2. 1971 a 10. 7. –10. 9. 1971. Archiv UK (A UK), f. Filozofická fakulta UK, studijní složka JÜRGEN OSTMEYER (nezprac.)

¹²⁴ Tj. matka, otec, syn, dcera, manžel, manželka. K rozšíření na další členy rodiny došlo až v r. 1987. Rychlík 2007, s. 124.

vyřízení zpětného víza vždy trvalo dlouho a cestování ztěžovalo.¹²⁵ JO uvedl, že jeho ženě a dceři musela posílat pozvání jeho matka, bratr nemohl.¹²⁶ DS vypověděl, že se před cestami domů zavazoval k uhrazení nákladů i za ženu a děti, ale ve skutečnosti je platili jeho rodiče, z čs. platu si je nemohl dovolit. Ne všichni partneři narátorů ale mohli na Západ cestovat, nikdy se např. nepodařilo vycestovat AS společně s dětmi a manželem, muž HM neměl dlouhou dobu vůbec pas.¹²⁷

Dle návrhu uvedených zásad čs. vláda nastavila vízovou praxi tak, „*aby odrážela politické, ekonomické a kulturní zájmy čs. státu a napomáhala zajišťovat ochranu jeho bezpečnosti a přispívala k realizaci Závěrečného aktu KBSE*. A zároveň ale byla „*v souladu se zájmy vnitřního pořádku a bezpečnosti státu*.“¹²⁸ Zásady dělily cizince do tří kategorií – z „*rozvojových, socialistických a kapitalistických zemí*“, odlišná opatření však byla zmiňována pouze pro cizince posledních dvou jmenovaných kategorií, pro cizince z rozvojových států nebyly explicitně jmenovány žádné zvláštní podmínky.

Víza udělovaly čs. zastupitelské úřady v zahraničí, tam také musely být žádosti podávány. Přičemž k povolení přechodného pobytu či tranzitu a dále k trvalému pobytu pro cizince ze *socialistických zemí*, resp. zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci, kteří uzavřeli sňatek s čs. občany, nebyl nutný předchozí souhlas FMV nebo FMZV. Oproti tomu k trvalému či dlouhodobému pobytu všech cizinců, dále „*cizinců kategorií určených MV nebo MZV*“ a osob nemajících státní příslušnost muselo MV nebo MZV předem vydat souhlas.¹²⁹

5.1.3 Typy víz a cizinecké průkazy

Vstupní víza udělovaná zastupitelskými úřady opravňovala ke vstupu do ČSSR za účelem trvalého nebo dlouhodobého pobytu, neopravňovala ovšem k výjezdu. Pro tento účel byla vydávána již zmíněná návratná neboli zpětná víza, která udělovaly také ZÚ, případně orgány pasové kontroly. Speciálním typem víza bylo návratné vízum trvalé, které opravňovalo k neomezenému počtu cest do a z ČSSR na dobu uvedenou ve vízu. Dalším typem bylo zpětné vízum jednorázové udělované SPV a FMZV, které opravňovalo cizince k výjezdu z ČSSR a návratu do ČSSR v době uvedené ve vízu. U zpětných víz trvalých byl počet výjezdů omezen a vyznačen ve vízu. Kromě výše uvedených víz existovala také výjezdní víza, která opravňovala pouze k výjezdu bez návratu, dále diplomatická a zvláštní

¹²⁵ Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011.

¹²⁶ Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

¹²⁷ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011; Rozhovor s HM, Praha, 13. 10. 2011.

¹²⁸ ABS, f. A 2/5, inv. j. 242, Příloha III, l. 3.

¹²⁹ Tamtéž, l. 4.

víza určená pro držitele diplomatických, služebních nebo zvláštních pasů a hromadná kolektivní víza pro účastníky hromadných turistických zájezdů. Samostatnou kategorií tvořila víza průjezdní, jejichž majitelé mohli v ČSSR pobýt 24 hodin za účelem tranzitu do jiné země.¹³⁰

Cizinci, jimž byl trvalý či dlouhodobý pobyt v ČSSR povolen, získali ekvivalenty občanských průkazů, které museli nosit stále u sebe a prokazovat se jimi. Trvale usdlí, jejichž trvalý pobyt povolily orgány útvarů SPV, obdrželi zelené průkazy Povolení k pobytu pro cizince. V nich byly uvedeny údaje o délce pobytu, případně omezení pobytu, platnost průkazu, úřední záznamy – sňatek, rozvod, dále potvrzení zaměstnavatele o pracovním poměru a případně jeho ukončení, potvrzení o přihlášení k trvalému/dlouhodobému/přechodnému pohybu a odhlášení (kromě odhlášení z přechodného pobytu). JO uvedl, že na rozdíl od papírové kartičky dlouhodobého pobytu vypadal trvalý průkaz jako občanský, jen měl zelený obal. Když se člověk legitimoval, bylo už na první pohled zřejmé, že jde o cizince. Stejně tak byly barevně odlišené poznávací značky automobilů cizinců.¹³¹

Dlouhodobě usdlí cizinci, kteří v ČSSR pobývali z důvodu studia, zaměstnání či stáže, se prokazovali cestovním pasem a bílým průkazem Povolení k pobytu cizince, který obsahoval taktéž platnost, osobní údaje a fotografii, údaje o cestovním pasu, účel pobytu, úřední záznamy (prodloužení), záznamy o přihlášení a odhlášení pobytu.

Zahraniční pracovníci ze *SS*, kteří byli zaměstnání v čs. podnicích a organizacích dle mezipodnikových a mezistátních dohod se souhlasem příslušných ministerstev, měli v cestovních pasech razítka „*Zahraniční pracovník do...*“. Cizinci s diplomatickými výsadami měli diplomatické pasy nebo průkazy vydané FMZV. Vojáci SSSR se v ČSSR pohybovali bez průkazu k pobytu a bez povolení k cestám do zahraničí.¹³²

Pakliže cizincům z *kapitalistických* zemí bylo vystaveno zpětné vízum k vycestování z ČSSR a návratu zpět, po dobu jeho platnosti jim byl odebrán Průkaz k pobytu. Příslušníci *socialistických* států nepotřebovali k cestám do evropských *socialistických* států zpětné vízum a do zahraničí cestovali na základě konzulárního pasu s razítkem povolení trvalého pobytu.¹³³

¹³⁰ Tamtéž, Přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, l. 23.

¹³¹ Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

¹³² ABS, Přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, l. 25–26.

¹³³ Tamtéž, l. 30.

5.1.4 Vyhoštění

Dle výše popsaného zákona č. 68/1965 Sb. se zákaz pobytu, případně vyhoštění týkaly zejména těch cizinců, kteří porušili čs. legislativní předpisy. NMV č. 31/1972 stanovilo vůči těmto cizincům postup, resp. postih.

Postihů existovalo šest druhů: zkrácení časové platnosti víza či povolení pobytu a stanovení dne a místa (tj. hraničního přechodu) opuštění ČSSR, omezení pohybu v rámci určitého kraje, zákaz pohybu po ČSSR, administrativní vyhoštění z ČSSR, odmítnutí udělení čs. víza a uložení trestu vyhoštění. O většině těchto opatření rozhodoval náčelník FSPV (v případě řízení před prokurátorem rozhodoval prokurátor), rozhodnutí o zkrácení platnosti víza měl na starosti náčelník krajského odboru SPV nebo okresní odd. SPV, o trestu vyhoštění rozhodovaly příslušné soudy. Speciální výjimku tvořili zahraniční novináři, o jejichž postizích rozhodoval (vyjma soudního vyhoštění) ministr vnitra ČSSR.

Zákaz pobytu a administrativní vyhoštění bylo možné vyslovit tehdy, pokud cizinec porušil zákony či jiné legislativní předpisy a „*poškodil politické, hospodářské a bezpečnostní zájmy ČSSR nebo zájmy jejich spojenců*“, případně „*se dopustil přestupku, přečinu nebo trestného činu, z jehož povahy vyplývá, že jeho další pobyt na území ČSSR se stal nežádoucí (neprobíhá-li trestní řízení a ve věci není rozhodnuto příslušným orgánem činným v trestním řízení)*“. Návrh na vyhlášení zákazu pobytu či administrativní vyhoštění musel obsahovat kromě zdůvodnění také dobu, během níž nesměl být cizinci povolen vstup do ČSSR. V případě uložení trestu vyhoštění soudem musel být vstup na území ČSSR povolen jen tehdy, pokud došlo k prominutí trestu udělením prezidentské milosti.

V nařízení jsou patrné drobné rozdíly v opatřeních vůči cizincům z *kapitalistických* a *socialistických* států – vyhošťování cizinci z *KS* byli dopraveni na hraniční přechod a po pasovém a celním odbavení předáni orgánům sousedního státu nebo propuštěni na území sousedního státu. Zato vyhoštění cizinců ze *SS* vždy probíhalo v součinnosti s bezpečnostními nebo pohraničními orgány sousedního státu, po níž pravděpodobně následovalo vyšetřování a trestní stíhání.¹³⁴

Vyhoštěním se zabývala také metodická příručka Cizinecká agenda z r. 1982. Podle ní na základě výše uvedeného nařízení mohla VB předkládat návrhy (většinou ukončení pobytu) na opatření vůči cizincům, kteří porušovali čs. právní předpisy tak, že nemohli být trestně stíháni, nicméně pobyt v ČSSR byl kvůli jejich činnosti nevíтанý. Zejména šlo o cizince z *kapitalistických* států. SPV pak dané návrhy realizovala. VB však návrhy téměř

¹³⁴ Tamtéž, f. A 2/6, inv j. 98, Základní úkoly /.../ československé kontrarozvědky, NMV č. 31/1972.

nepředkládala.¹³⁵

Co se týče pravomocí VB, resp. její součinnosti se SPV, spolupráce probíhala v oblastech zjišťování neoprávněných pobytů, neoprávněného zaměstnávání cizinců, „získávání poznatků o nepřátelské činnosti cizinců v průběhu jejich pobytu na území ČSSR vůči ČSSR a ostatním státům socialistického tábora a jejich zasilání útvarům pasů a víz k dalšímu využití (např. páchaní různé trestné činnosti, ideologické působení na čs. občany a cizince trvale usdlé v ČSSR, rozšiřování nepřátelské literatury, navazování styků s cizinci za účelem vyvíjení nepřátelské činnosti apod.)“, získávání informací o pobytu cizinců v Severomoravském kraji (s důrazem na diplomaty zastupitelských úřadů kapitalistických států v blízkosti vojenských na jiných strategických objektů).¹³⁶

Proces vyhoštění upravoval také zákon o Sboru národní bezpečnosti (č. 40/1974 Sb.), dle něj mohl být cizinec v souvislosti s vyhoštěním zajištěn nejvýše 14 dní.¹³⁷

Jeden z narátorů, PW, byl vyhoštěn v r. 1977 po deseti letech svého pobytu v ČSSR. Vyhoštění a zařazení na index nežádoucích osob čs. úřady zdůvodnily tím, že PW „udržoval úzké styky s organizátory závadové mládeže“ a signatáři Charty 77¹³⁸, během výslechu na jaře 1977 se „zásadně postavil na obhajobu signatářů ‚CHARTY 77‘ a skupiny PLASTIC PEOPLE“, resp. „zneužívá svého pobytu v ČSSR v napomáhání páchaní trestné činnosti signatářům CHARTY 77 a antisocialistickým elementům v ČSSR.“¹³⁹ Původní rozhodnutí o vyhoštění do 24 hod. mu bylo kvůli pracovním závazkům prodlouženo o cca dva měsíce. Ženě PW úřady povolily vycestování až o čtyři měsíce později. V této souvislosti se StB snažila PW neúspěšně vydírat, aby po svém vycestování nepomáhal svým známým chartistům.¹⁴⁰

O obavách z možnosti vyhoštění hovořilo několik narátorů a zmiňovali příklady svých známých vyhoštěných většinou v souvislosti se styky s čs. občany, kteří veřejně vystupovali proti režimu. Spolužák JO byl během 24 hodin vyhoštěn kvůli pouličnímu psaní hesla „Nevolte!“ v průběhu voleb začátkem 70. let.¹⁴¹

5.2 Zákon o devizovém hospodářství

Dalším klíčovým zákonem, který upravoval podmínky pobytu cizinců v ČSSR, byl zákon o devizovém hospodářství (č. 142/1970 Sb.), který byl spolu s prováděcí vyhláškou

¹³⁵ Tamtéž, Přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982, l. 34–35.

¹³⁶ Tamtéž, l. 39.

¹³⁷ Tamtéž, l. 36.

¹³⁸ Více viz Císařovská 1997; Císařovská, ed. a Prečan, ed. 2007 atd.

¹³⁹ Tamtéž, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 669731 MV.

¹⁴⁰ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012; Wilson 2012, s. 59.

¹⁴¹ Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

(č. 143/1970 Sb.) přijat v únoru 1972. Zákonem, vyhláškou a s nimi úzce souvisejícími Podmínkami Státní banky československé (SBČS) ohledně devizových předpisů se zabývá publikace Výklad základních devizových předpisů.¹⁴²

Zákon obsahoval definice základních pojmů, jako jsou valuty nebo devizy, a nepoužíval výraz cizinec. Namísto něj operuje s pojmy devizový cizozemec (osoba, která není svými ekonomickými vztahy a životními zájmy poutána k tuzemsku; míra ekonomických pout vážící osobu je důležitější než státní příslušnost, která je rozhodující jen ve výjimečných případech), devizový tuzemec (člověk, který má v tuzemsku bydliště nebo se zde aspoň jeden rok zdržuje, případně občan ČSSR zdržující se v zahraničí se souhlasem státu) a přistěhovalec (člověk, z jehož žádosti o povolení k trvalému pobytu, vzdání se bytu v cizině, přistěhování společně s rodinnými příslušníky a zapojení se do pracovního procesu lze usuzovat úmysl trvale se v ČSSR usadit).¹⁴³

Nezbytným předpokladem ke splnění podmínek pro udělení statutu devizového tuzemce byl aspoň roční pobyt v tuzemsku, tj. ČSSR. Ovšem ani ten nebyl automatickou zárukou, protože výklad zákona uvádí, že „... *za okolností nemusí ani jednoroční pobyt odůvodnit tuzemskou devizovou příslušnost /arg. slovo „alespoň“.*“¹⁴⁴ Udělení devizového tuzemství se nevztahovalo také na cizince žijící v ČSSR déle než rok, „*kterí přes délku svého zdejšího pobytu mají ku své vlastní zemi užší ekonomické vztahy než k tuzemsku*“, členy diplomatických misí cizích zastupitelských úřadů v ČSSR či soukromé služební osoby – registrovaní u ministerstva zahraničí, zaměstnanci mezinárodních organizací a institucí působících v ČSSR, zaměstnanci reprezentací zahraničních podniků působících v ČSSR, ve všech případech také členové jejich rodin, případně cizinci zdržující se v ČSSR přechodně za účelem studia, praxe, léčby či provedení jistých prací (např. poradci, znalci).¹⁴⁵

Pro devizové cizozemce platila volnější pravidla týkající se dovozu, průvozu a vývozu zlata, valut, cenných papírů, životních pojistek apod. znějících na cizí měnu. Zatímco pro tuzemce byl vývoz vázán na devizové povolení¹⁴⁶, cizozemci mohli volně vyvézt cizozemské peníze a platební dokumenty v cizí měně, které sami do tuzemska dovezli, nebo je v tuzemsku získali povolenými způsoby. Dále mohli vyvézt zlato, zahraniční

¹⁴² Archiv ČNB (A ČNB), f. SBČS, Devizové právo československé, Výklad základních devizových předpisů, Praha, Státní banka československá, červen 1972.

¹⁴³ Tamtéž, l. 25–26.

¹⁴⁴ Tamtéž, l. 26–27.

¹⁴⁵ Tamtéž, l. 28.

¹⁴⁶ Univerzální devizově povolovací pravomoc SBČS byla částečně přenášena na federální ministerstvo financí i ministerstva financí obou republik a Správu pro věci majetkové a devizové. Zákon č. 142/1970 Sb.

cenné papíry, životní pojistky, vkladní knížky apod., pokud disponovali celním potvrzením.¹⁴⁷

Zákon zakazoval dovoz čs. měny z *kapitalistických* zemí a peníze nad povolenou částku byly zabavovány, ovšem devizoví cizozemci mohli bez devizového povolení dovážet i vyvážet platební dokumenty znějící na čs. měnu a vystavené v zahraničí na čs. peněžní úřady.¹⁴⁸

Devizová kontrola dodržování předpisů týkajících se dovozu a vývozu deviz prováděná celními orgány se týkala kontroly zavazadel, dopravních prostředků, listovních a jiných zásilek i osobních prohlídek. Zákon nestanovil žádnou výjimku pro devizové cizozemce, případně pro občany *socialistických* a *kapitalistických* států – naopak např. stanovil, že devizové kontrole podléhaly všechny listovní zásilky ze zahraničí i do zahraničí.¹⁴⁹

Zákon č. 142/1970 Sb. pozbyl platnosti 1. 1. 1990, kdy ho nahradil nový Devizový zákon.¹⁵⁰

5.2.1 Povinná minimální směna valut

K zákonu o devizovém hospodářství se vztahovaly bankovní předpisy, které vydávala SBČS. Ty určovaly výši a podmínky tzv. povinné minimální směny valut. Termín označoval finanční obnos ve valutách, který si museli devizoví cizozemci z *kapitalistických* států během pobytu v ČSSR denně měnit na československé koruny. Platnost víz či prodlužování pobytu byly vázány právě na dodržování povinné minimální směny.¹⁵¹

Výši směny stanovovaly čs. zastupitelské úřady, které občanům *KS* vydávaly víza, přičemž údaj o směně byl zapisován do valutového potvrzení a cestovního dokladu obsahujícího vízum. Majitel valutového potvrzení bez záznamu o směně jí byl zproštěn.

Minimální povinná směna byla začátkem r. 1973 určena pro občany *KS* ve výši 7 \$ na osobu a den, přičemž děti mezi 6. a 15. rokem věku platily poloviční sazbu.¹⁵² Občané *SS*, kteří trvale žili v *KS* a měli v držení vystěhovalecké či konzulární pasy, směně

¹⁴⁷ A ČNB, f. SBČS, Devizové právo československé, Výklad základních devizových předpisů, Praha, Státní banka československá, červen 1972, l. 51.

¹⁴⁸ Tamtéž, l. 56.

¹⁴⁹ Tamtéž, l. 58–60.

¹⁵⁰ Zákon č. 162/1989 Sb.

¹⁵¹ A ČNB, f. SBČS, Devizové právo československé, Výklad základních devizových předpisů, Praha, Státní banka československá, červen 1972, l. 197/1.

¹⁵² V r. 1969 sazba činila ještě 3–4 \$ denně, přičemž byla považována za příliš nízkou. Dle oficiálního kurzu se 1 \$ prodával za 7,17 Kčs. Hálek 2011, s. 280.

nepodléhali.¹⁵³ Dodatek bankovních pokynů z poloviny 70. let uvádí, že povinná směna se dále netýkala řeckých státních příslušníků a přímých příbuzných řeckých politických emigrantů žijících v ČSSR, občanů Finska¹⁵⁴, studentů studujících v ČSSR, studentů z KS žijících dlouhodobě na území sousedních SS a majících stipendium v měně SS.¹⁵⁵ V té době byla povinná minimální směna navýšena na 10 \$ v plné sazbě a na 5 \$ v poloviční na osobu a den.¹⁵⁶

Valuty nemusely měnit ani osoby, které přes ČSSR projížděly během 24 hod. (vyjma občanů NSR a Rakouska, kteří tranzitovali mezi těmito dvěma státy).¹⁵⁷ Studenti, včetně postgraduálních, byli osvobozeni od povinné směny, pokud pobírali stipendium v korunách. Zato studenti, kteří v ČSSR studovali na vlastní náklady, museli v polovině 70. let měnit 60–90 \$ měsíčně.¹⁵⁸

Nadto předpisy ustanovovaly ještě několik výjimek, kdy bylo možné směnu odpustit, např. „u osob, které během svého pobytu v ČSSR požádaly o udělení souhlasu k trvalému pobytu v ČSSR, a to po dobu vyřízení jejich žádosti orgány Správy pasů a víz, nejdéle však na dobu 6ti měsíců“ a dále u osob, které přijížděly na 90 dnů do ČSSR v zájmu ČSSR, případně u osob, jejichž zdravotní stav vyžadoval setrvání v ČSSR a sociální poměry nedovolovaly směnu provádět.¹⁵⁹

Během 80. let nedocházelo k výrazným změnám týkajících se pravidel povinné směny, pouze došlo k navýšení na 25 DM na den¹⁶⁰ (pro studenty samoplátce na 150–225 DM měsíčně¹⁶¹).

Obecně lze říct, že ačkoliv režim spatřoval v západních cizincích bezpečnostní riziko,

¹⁵³ A ČNB, f. SBČS, Sběrka bankovních předpisů, Závazné postupy při provádění směnárenských operací v mimobankovních směnárnách, Nákup devizových prostředků z titulu pobytových výloh (směna na Kčs), platné od 1. 1. 1976, l. 4.

¹⁵⁴ Vztah Československa s Finskem byl oproti ostatním západním zemím výrazně odlišný, v r. 1975 byl s Finskem zaveden oboustranný bezvízový styk. Maatiedosto Tshekki Kahdenväliset suhteet. *Ulkoministeriö: Formin.Finland.Fi.* [online]. 2006, 2011 [cit. 2012-06-08]. Dostupné z: <http://formin.finland.fi/public/default.aspx?nodeid=18120&contentlan=1&culture=fi-FI>; Vyhláška ministerstva zahraničních věcí č. 41/1975 Sb.

¹⁵⁵ A ČNB, f. SBČS, Sběrka bankovních předpisů, Zásady pro poskytování výjimek a úlev z povinné minimální směny valut pro návštěvníky z nesocialistických států /.../ Dodatek č. 19 k pokynům předsedy banky č. 1/1975, s. 2/1–3/1.

¹⁵⁶ Účinná od 1. 5. 1976. Tamtéž, Dodatek č. 1 k Závazným postupům při provádění směnárenských operací (platný od 1. 5. 1976).

¹⁵⁷ Tamtéž, Prac. předpis 45/5/1976, l. 193/1.

¹⁵⁸ Tamtéž, l. 194/1–195/1. Úlevy pro studenty byly řešeny ještě v samostatných blíže neurčených směrnících.

¹⁵⁹ Tamtéž, l. 198a/1.

¹⁶⁰ Účinnost od 1. 6. 1980. Tamtéž, Závazné postupy při provádění směnárenských operací v mimobankovních směnárnách, l. 4.

Na r. 1990 byla plánována novelizace a zvýšení na 30 DM. Tamtéž, Zásady pro uplatňování povinné minimální směny valut a pro poskytování výjimek a úlev při udělování resp. prodlužování čs. víza.

¹⁶¹ Tamtéž, Dodatek č. 3 ze dne 29. 3. 1982 k pokynům předsedy Státní banky československé č. 1/1975 pro provádění směnárenských operací ve Státní bance československé, l. 2.

také si zároveň uvědomoval velkou potřebnost cizí měny, kterou cizinci ze Západu do ČSSR přinášeli. Jak uvedl Jan Rychlík: „*Ovšem, bylo zde také ministerstvo financí, Státní banka československá a ekonomická ministerstva a ty měly na problematiku zcela jiný pohled [na rozdíl od ministerstva vnitra, resp. StB – pozn. autorky]: stát potřeboval devizy a především volně směnitelnou měnu a tu bylo možné získat relativně nejsnadněji právě z aktivního cestovního ruchu.*“¹⁶²

Narátorů se povinná výměna týkala jen tehdy, když pobývali v ČSSR jako turisté. Během studií pobírali stipendium v korunách¹⁶³ a výměně nepodléhali, stejně jako když pracovali, případně nepracovali, ale měli v ČSSR trvalý pobyt a jejich příjmy pocházely z ČSSR (např. během rodičovské dovolené).

AS vzpomněla, že během jejích návštěv ČSSR kolem r. 1968 byli úředníci benevolentnější a nepožadovali při výměně přesnou částku, po r. 1969 ji opět striktně vyžadovali. AS také uvedla, že její rodině povinná výměna principiálně vadila: „*Člověk měl pocit, že podporuje ten režim, že jim cpe do chřtánu valuty.*“¹⁶⁴ Z tohoto důvodu, tj. že nechtěl zásobovat ČSSR valutami, také VŠ v ČSSR nikdy nenavštívil její otec.¹⁶⁵

IS se výměna týkala až po r. 1983, kdy do ČSSR jezdila jako turistka, a uvedla, že se vzhledem k velice nevýhodnému oficiálnímu kurzu nejednalo o zanedbatelnou částku, vyměněnou sumu nejspíš denně utratila.¹⁶⁶

Ačkoliv mnozí narátoři měli na Západě bankovní konta s jistým zdrojem příjmů (např. JO dostával během studií sirotčí důchod¹⁶⁷, HL občas ve Finsku překládala¹⁶⁸ atd.), tyto finance používali k financování svých cest domů. Všichni v Československu studující narátoři pobírali stipendium a někteří si k němu o prázdninách doma přivydělávali. Později však žili z čs. příjmů vyplácených v korunách, pouze výjimečně získávali také valuty (např. HM jeden čas vyučovala angličtinu v německé rodině, která ji platila v markách¹⁶⁹, pracovní místo AMP bylo součástí kulturní dohody mezi Francií a ČSSR a kromě průměrného platu v korunách dostávala stálou nízkou taxu ve francouzských francích¹⁷⁰). Někteří narátoři si do ČSSR také přivezli automobil.

¹⁶² E-mail Jana Rychlíka autorce dne 18. 3. 2012.

¹⁶³ Stipendium pro magisterské studenty činilo v 70. letech cca 800 Kčs, pro studenty doktorského studia bylo zhruba o třetinu vyšší. Co se týče nákladů, ubytování na koleji stálo cca 50 Kčs, podnájem 300 Kčs, lístek do menzy kolem 2 Kčs. Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011.

¹⁶⁴ Rozhovor s AS, Praha, 27. 4. 2012.

¹⁶⁵ Rozhovor s VŠ, Praha, 2. 12. 2011.

¹⁶⁶ Rozhovor s IS, Praha, 28. 3. 2012.

¹⁶⁷ Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

¹⁶⁸ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

¹⁶⁹ Rozhovor s HM, Praha, 10. 5. 2012.

¹⁷⁰ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

AMP explicitně uvedla, že nechtěla být závislá na rodičích¹⁷¹, IS zmínila, že její otec nesouhlasil s jejím žitím v ČSSR a po čase ji přestal finančně podporovat¹⁷². Nezávislá se snažila být i AS, přiznala ale, že souhlasila s tím, aby jí rodiče pořídili malý domek na okraji Prahy, jehož cena korespondovala s cenou druhořadé garáže v Římě.¹⁷³

Finanční poměry narátorů odpovídaly poměrům čs. občanů pracujících ve stejných odvětvích.¹⁷⁴ Pokud by se stejné profese věnovali na Západě, jejich životní standard by byl nepochybně vyšší. HL uvedla, že když ji navštěvovali v Praze finští přátelé, velmi se divili některým poměrům, např. že česká elita žije v paneláku.¹⁷⁵ Výjimkou z ohledu finančních poměrů byl GT v době svého překladatelského působení ve Světové odborové federaci, k čemuž uvedl: „... *já jsem vydělával asi třikrát víc než ten průměrný plat. V době, kdy nebyly skoro žádné rozdíly, tak jsem byl placen jako člen nomenklatury, navíc jsme dostávali na ty cesty do Anglie nějaký švýcarský franky atd., tak jsem byl dost populární v hospodě, protože jsem vždycky platil.*“¹⁷⁶

Rozdíl mezi životním standardem na Západě a v ČSSR narátoři cítili, ale skromné poměry jim nevadily, mnozí z nich se navíc stavěli kriticky ke konzumnímu způsobu života tehdejší západní společnosti. PW vypověděl, že když přijel koncem 60. let z londýnských studií vyučovat do ČSSR angličtinu, tak: „*Já jsem byl dost tolerantní. Já jsem byl mladej, nebyl jsem zvyklej na komfort, jsem žil dost skromně v Londýně. Muj dojem byl, že muj životní standard se víceméně zlepšil, protože jsem měl víc peněz k dispozici a kupodivu v některých hospodách to jídlo bylo lepší než v anglických restauracích...*“¹⁷⁷ Zatímco VŠ, která pochází z bohaté anglické rodiny, ke své tehdejší finanční situaci uvedla: „*Já pamatuju, že dost často jsem se cítila často jako kostelní myš. Já neměla jsem tady skoro nic. Well, já učila taky conversational English, já měla hodně žáky a žákyně, you know, ty roky. Měla jsem moje kapesný, ale často jsem musela hodně počítat, jestli mám dost jít a koupit něco nebo jít do kina. ... Někdy to byla ne bída, ale těžké. Na druhou stranu nebyly tady tolik věci, který jste chtěli koupit. Neměli jsme furt ten pocit ‚wow chci tento, škoda, že nemáme‘ ... Protože fakt neexistovaly ty možnosti, na jednu stranu je to smutný snad, na druhou já myslim, že je to skoro lepší, protože lidi mají*

¹⁷¹ Tamtéž.

¹⁷² Rozhovor s IS, Praha, 28. 3. 2012.

¹⁷³ Rozhovor s AS, Praha, 27. 4. 2012.

¹⁷⁴ Např. SC pobíral v letech 1968–1971 měsíčně 2121 Kčs čistého včetně přídatku na jedno dítě. A UK, f. Rektorát, Mzdový list SERGIO CORDUAS (nezprac.). Průměrný plat v r. 1969 činil cca 1800 Kčs čistého. Hoppe 2005.

¹⁷⁵ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

¹⁷⁶ Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

¹⁷⁷ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

jiný myšlenky, čtou knihy, poslouchají hudbu, setkávají, cestujou na venkov, pracujou na zahradě, nejsou pořád v těch obchodní centra koupit věci, teď je to skoro až moc. To vždycky šokovalo moje děti, když dostaly jsme do Anglie a oni šly na ty velký krásný obchody v Londýně ... ,Mami, proč lidi potřebujou tolik věcí tady? Proč jsou snad padesát druhů zubní pasty?‘ Já jsem řekla: ‚Já nevím, nevím proč.‘ A stále nevím, proč my máme tolik všecko dneska, že jo. ... Proč? To je opravdu nemoc, zboží, nákupy...“¹⁷⁸

5.3 Další předpisy

5.3.1 Sňatky s cizinci

Dalším aspektem praktického života cizinců, zvláště těch, kteří se rozhodli v ČSSR zůstat, byl vstup do manželství. K této problematice se v ABS dochoval dokument Kolegium ministra vnitra¹⁷⁹ ČSSR – Uzavírání sňatků československých občanů s cizími státními příslušníky ze srpna 1973. Hned v úvodu dokument poukazoval, že sňatky mezi lidmi různých národností mohou být negativním jevem, kterým je třeba se zabývat, proto FSPV „*navrhuje opatření, která negativní dopady pomohou snížit a pomohou také sňatků s cizinci využít orgánům čs. rozvědky a kontrarozvědky v zájmu státu.*“¹⁸⁰

Ze statistiky, kterou text obsahuje, vyplývá, že většina sňatků čs. občanů s cizinci se týkala cizinců z KS. Dle příkladu z r. 1972 bylo z celkového počtu 1 406 sňatků s cizinci 65 % sňatků s cizinci z KS, přičemž třetina z nich byla s občany NSR. Téměř všechny tyto sňatky následovaly žádosti o vystěhování z ČSSR¹⁸¹ – v r. 1972 se z důvodu manželství s cizincem vystěhovalo celkem 1 532 osob, z nichž 1 284 do KS. Svatby s cizinci z KS uzavíraly hlavně ženy v produktivním věku a s vyšším vzděláním, často šlo o spekulativní sňatky na inzerát apod.: „*Většinou jde o mladé ještě nezkušené lidi, kdy na počátku jejich životního rozhodování je nerozvážnost, lehkomyšlnost, dobrodružství a falešné představy o životě v cizině, šířené buržoasní propagandou, našimi měšťáky a nepřáteli.*“¹⁸²

¹⁷⁸ Rozhovor s VŠ, Praha, 24. 4. 2012.

¹⁷⁹ Federálním ministrem vnitra byl v té době Karel Kropáček, který dokument doplnil o doporučení, aby tiskový odbor FMV zpracoval „*televizní nebo rozhlasovou hru na téma – negativní zkušenost čs. žen v manželství s cizinci – jako příspěvek FMV k výchově mladých lidí k vlastenectví.*“ ABS, f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (dále A 2/3) inv. j. 1399, Uzavírání sňatků československých občanů s cizími státními příslušníky, 1973, nečisl.

¹⁸⁰ Tamtéž, l. 1.

¹⁸¹ K tomuto tématu se vyjádřil GT: „*... Záhy nato jsem začal chodit s holkou z knihovny státní a byl na nás velkej nátlak, abychom se vzali ze strany jejich rodičů a vona taky trochu, samozřejmě každá česká holka tenkrát, toužila po možnosti se odstěhovat, ale já si myslím, že Eva to nedělala záměrně, to ne... Ale bylo jasné po dobu našeho manželství, po té svatbě, že je to přátelství, velká láska to nebyla.*“ GT se v ČSSR oženil se dvěma Češkami, přičemž obě se postupně vystěhovaly do Velké Británie, nešlo o fingované svatby, s oběma ženami žil. Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

¹⁸² ABS, f. A 2/3, inv. j. 1399, l. 3.

Dle dokumentu režimu ani tolik nevadil odliv čs. občanů na Západ sám o sobě, ale to, že „*podstatná část čs. občanů, která se z důvodu sňatku s cizincem do kapitalistické země vystěhovala, negativně ovlivňuje své příbuzné a známé v ČSSR. Šíří při svých cestách do ČSSR ve svém bývalém působišti iluze o lepším životě na Západě, i když v mnoha případech byl jejich životní standart v ČSSR lepší. Je to přímý akt ideologické diverze. Tento negativní dopad v ideologické oblasti se jeví jako nejvážnější.*“ Režimu také vadilo, že vystěhovaní občané během cest do ČSSR využívali bezplatný, resp. levný zdravotnický systém¹⁸³ a nakupovali laciné zboží atd., aniž by v ČSSR platili daně.¹⁸⁴

Národní výbory měly proto uloženo stanovení termínu sňatku odkládat, resp. ho stanovit nejdříve za tři měsíce po obdržení žádosti, protože: „*skutečnost, že čs. občan může uzavřít sňatek s cizincem ve velmi krátké době (i 2 dnů) nedává mu možnost předem poznat blíže svého partnera a není jistota, zda bude naplněn cíl sňatku ve smyslu § 2¹⁸⁵ zákona o rodině č. 94/63 Sb. Nehledě již k tomu, že v tak krátké době nelze provést ani základní operativní opatření u vhodných typů.*“¹⁸⁶

Dokument popsal také vývoj postoje čs. orgánů ke sňatkům s cizinci: r. 1952 vstoupil v platnost zákon o uzavírání manželství s cizinci, jímž byly sňatky za účelem vystěhování značně regulovány tím, že sňatek musel odsouhlasit státní orgán. Tento předpis byl v r. 1963 zrušen zákonem o rodině, kterým se sňatky s cizinci mohly začít uskutečňovat dle stejných podmínek jako mezi čs. občany. Důvodem bylo přihlídnutí ke skutečnosti, že podobná legislativa byla platná ve většině zemí východního bloku.¹⁸⁷

Po r. 1968 vznikla v oblasti sňatků s cizinci situace analogická k období po r. 1948 a začátkem r. 1971 federální vláda vydala usnesení č. 62, na jehož základě mělo FMV přezkoumat vhodnost zákona o rodině z r. 1963. Komise tvořená zástupci ministerstev vnitra však došla k závěru, že doplnění zákona o nutnost státního souhlasu by nebylo vhodné, protože požadovaný účel by nesplnilo a navíc by bylo v rozporu se Všeobecnou deklarací lidských práv. To by mohlo vyvolat kritiku ČSSR, čehož se vládnoucí garnitura

¹⁸³ Cizinci měli nárok na bezplatnou zdravotní péči na základě mezistátních úmluv, anebo pokud v ČSSR pracovali v pracovním poměru či jako družstevníci, případně pobírali důchod čs. sociálního zabezpečení a měli pobyt na území republiky. Zároveň dle prováděcí vyhlášky č. 42/1966 Sb. byla zdravotní péče poskytována bezplatně všem cizincům v rozsahu ambulantního ošetření při první pomoci a nezbytném léčení při přenosných nemocech s výjimkou tuberkulózy a pohlavních chorob. Zahraniční studenti z rozvojových zemí měli nárok na stejnou péči za stejných podmínek jako čs. studenti. Případně byla bezplatná léčebná preventivní péče stanovena výjimečně rozhodnutím národních výborů. Ve zbývajících případech byla cizincům poskytována lékařská péče za úhradu, sazebník a podmínky stanovovalo ministerstvo zdravotnictví. Zákon č. 20/1966 Sb.

¹⁸⁴ Tamtéž.

¹⁸⁵ „*Muž a žena, kteří chtějí spolu uzavřít manželství ... mají předem poznat navzájem své charakterové vlastnosti a svůj zdravotní stav, aby mohli založit manželství, které splní svůj účel.*“ Zákon č. 94/1963 Sb.

¹⁸⁶ ABS, f. A 2/3, inv. j. 1399, l. 3.

¹⁸⁷ Tamtéž, l. 4–5.

obávala. Byl ale vydán pokyn, aby národní výbory přísně kontrolovaly dodržování předpisů a nadto byly ministerstvem vnitra vydány v srpnu 1972 Pokyny k uzavírání manželství příslušníků jiných států s československými občany v ČSSR. Ty obsahovaly např. podmínku, že cizinec musel k žádosti o sňatek předložit doklad, že se na území ČSSR zdržuje se souhlasem místních orgánů atp. Díky tomuto opatření získávala FSPV přehled o chystaných sňatcích, tudíž mohla předem informovat operativní součásti FMV, případně zamezit uzavření sňatku nevydáním patřičných potvrzení, zařazením cizince na INO atd.¹⁸⁸

Je zvláštní, že dokument vůbec nezmiňuje případy, kdy občané ČSSR, kteří vstoupili do manželství s cizími státními příslušníky, zůstali v ČSSR společně žít. Pravděpodobně těchto případů bylo minimum, případně tito cizinci nebyli považováni za natolik nebezpečné, aby jim byl v předpisech věnován zvláštní prostor. Úřady však měly o všech cizincích žijících v ČSSR dobrý přehled, který si aktualizovaly vždy nejpozději při prodlužování pobytu jednou ročně, což ostatně dokládá archivní výzkum týkající se narátorů – téměř všechny prověřovala či sledovala StB.¹⁸⁹

Z jedenácti narátorů jich vstoupilo devět do manželství s čs. občany, u mnohých z nich právě partnerství či závazky partnerů vůči svým příbuzným v ČSSR byly hlavním důvodem, proč se rozhodli v ČSSR žít dlouhodobě. Mnozí uvedli, že se pro svatbu rozhodli velmi brzy, protože jim pomohla legalizovat jejich pobyt v ČSSR. Někteří narátoři, zvláště ženy, označili svatbu a poté narození dětí za důležitý milník, kdy na ně plně dolehlo omezení osobní svobody a negativa života v ČSSR, jak uvedla AS: „*Takovej ten pocit oddálení jsem měla až tehdy, když jsme se teda rozhodli, že tady budeme... když jsem jezdila s dětma za rodičema, tak Zdeněk [manžel – pozn. autorky] nikdy, nikdy nás celou rodinu nepustili... Tonám i řekli, ať se o to ani nepokoušíme.*“¹⁹⁰ Svatba byla významnou zkušeností i pro AMP: „... *když je člověk mladý, tak působilo to tak, že to přeťpí a jde dál, protože já jsem nebyla tady zakotvená, dokud jsem nebyla vdaná nebo tak, to bylo něco jinýho. Ale když už potom byly děti a když jsem občas jela [přes hranice – pozn. autorky], tak vždycky to bylo strašně těžký se vracet, nebo ne vracet, ale přejít tu hranici. ... A více jsem vnímala tu demoralizaci a tu náladu tady, ta byla těžká, černá, depresivní, že jo.*“¹⁹¹

¹⁸⁸ Tamtéž, l. 4–5.

¹⁸⁹ Viz kapitoly 5.3.3 a 5.3.4.

¹⁹⁰ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

¹⁹¹ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

5.3.2 Nežádoucí osoby

Ministerstvo vnitra evidovalo osoby, o kterých se domnívalo, že smýšlely a konaly protirežimně a mohly být pro ČSSR nebezpečné. Používalo pro ně pojmenování nežádoucí nebo nepřátelské osoby. Mezi nepřátelské, případně nežádoucí osoby, tak mohli patřit i západní cizinci žijící v ČSSR, nebylo tomu tak však automaticky.

Z narátorů se na index nežádoucích osob dostal kvůli svému vyhoštění v r. 1977 PW, další narátoři zmínili vyhoštění svých známých, po nichž se z nich staly nežádoucí osoby. Důvodem byl hlavně aktivní kontakt s občany ČSSR, kteří byli zařazeni na INO, s chartisty, případně zapojení se do jejich aktivit apod. Řada narátorů zmínila svoji obavu z toho, že by se na INO mohli objevit i oni, což by pro ně pravděpodobně znamenalo, že do ČSSR nebudou moci přijet ani jako turisté, jelikož by jim čs. úřady asi neudělily vízum. Tento strach těm, kteří chtěli v ČSSR žít trvale, často bránil v zapojení do protirežimních aktivit – viz kapitola 6.1.1.

V rozkazech ministra vnitra, které se touto problematikou zabývají, konkrétně v RMV č. 10/1964, nebyli cizinci ve výčtu nepřátelských osob zmíněni. V článku zaobírajícím se sledováním styků evidovaných osob je jen napsáno: „... *Bude-li činěn dotaz na pohyb evidované osoby z ciziny nebo ze strany cizince, který se nachází na našem území (VC), mají evidence obyvatel povinnost oznámit okresnímu odd. MV, podle místa trvalého pobytu osoby, kdo a kdy tento dotaz učinil.*“¹⁹² A ani v dalším předpisu, RMV č. 44/1970 nebyli občané cizích, resp. západních, států vyskytující se na československém území zmiňováni. Nebyli považováni za automatické nepřátele ČSSR. Předpis však za nepřátelské osoby považoval ty občany ČSSR, kteří byli ve styku s „*nepřátelskými osobami a institucemi v kapitalistických státech*“, a dále samozřejmě členy zpravodajských služeb KS. Na čtyřstupňové škále byly pod číslem tři uvedeny také „*reakčně zaměřené osoby*“, které se neprojevují veřejně a sdružují se ve skupinách mezi sebou nebo „*udržují styky s cizinci*“.¹⁹³

Tento rozkaz byl v r. 1979 zrušen Směrnicí pro evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu, podle níž evidenci podléhali zejména „*představitelé a aktivní činitelé pravicového oportunistu, sionismu, trockismu, nacionalismu, maoismu, mluvčí a organizátoři tzv. ‚nelegální kultury‘, signatáři tzv. Charty 77 a ostatních nepřátelských*

¹⁹² Rozkaz ministra vnitra č. 10 „Evidování nepřátelských osob“ z 17. 2. 1964. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/rmv_10_1964.pdf.

¹⁹³ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 44 „Evidování a rozpracování nepřátelských osob“ z 30.9.1970. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/rmv_44_1970.pdf.

opozičních uskupení, spolupracovníci a informátoři zahraničních ideologických center a ostatní osoby udržující aktivní styky s jinými nepřátelskými emigrantskými seskupeními“ a „odhalení agenti cizích zpravodajských služeb“.¹⁹⁴

Do INO byli zařazeni všichni cizinci, jimž byl vysloven zákaz pobytu na území ČSSR nebo z něj byli vyhoštěni, případně k jejichž zařazení ministerstvo vnitra shledalo vážné či operativní důvody. Nad to „v zájmu ochrany a bezpečnosti státu bude zařazen do INO každý cizinec (mimo občanů Varšavské smlouvy nebo SFRJ), který v zahraničí poškozujee politické, hospodářské nebo bezpečnostní zájmy ČSSR a jejich spojenců“. Pakliže do ČSSR přicestoval cizinec zařazený na INO, SPV měla povinnost informovat o jeho příjezdu SNB. Co se týče víz, zastupitelské úřady těmto osobám víza přímo neodmítaly, ale žádost zasílaly SPV k posouzení.¹⁹⁵

Vzhledem k neuspořádanosti fondu SPV v ABS nebylo možné sestavit přehled vývoje počtu cizinců zařazených do INO za celá 70. a 80. léta. Např. ale v r. 1977 jich bylo 442 z celkového počtu 3 236 cizinců. Ve stejný rok bylo také 70 západních cizinců vyhoštěno (z celkového počtu 644 cizinců), jako důvody bylo uváděno výtržnictví a styky se signatáři Charty 77 v případě jednoho Kanadana (PW), nedovolená novinářská činnost ve spojitosti s Chartou 77 v případě dvou občanů Francie a jednoho občana Dánska nebo hanobení KSČ v případě jednoho občana NSR atd.¹⁹⁶

5.3.3 Rozpracování

Pojmem (kontrarozvědné) rozpracování lze označit proces, kdy se tajná policie zajímala o určitou osobu (jev či objekt) ztělesňující pro režim nebezpečí a snažila se o její činnosti zjistit co nejvíce informací do doby, než její činnost plně objasnila nebo vůči ní zasáhla. Právě za účelem kontrarozvědného rozpracování vedla StB celou řadu svazků a spisů, kam takovéto poznatky soustřeďovala. Tyto svazky se dělily na skupinové, pátrací, pozorovací, signální, objektové a kontrolní či na osobní spisy.

Narátory byli nejčastěji rozpracováni v tzv. osobních spisech prověřovaných osob, v nichž byly soustřeďovány materiály prověřkového typu k osobám, které byly pro kontrarozvědku zajímavé z hlediska nebezpečnosti nebo využitelnosti.¹⁹⁷

Rozpracování cizinců se věnoval RMV č. 46/1970¹⁹⁸ a jeho pozdější úpravy.

¹⁹⁴ Nařízení ministra vnitra ČSSR č. 21, kterým se vydávají „Směrnice pro evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“ z 28. 12. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/nmv_21_1978.pdf.

¹⁹⁵ Tamtéž, f. A 2/6, inv. j. 98, Základní úkoly /.../ československé kontrarozvědky, NMV č. 31/1972.

¹⁹⁶ ABS, f. SPV, Zpráva o činnosti FSPV, 1977, l. 10–12.

¹⁹⁷ Benda 2003, s. 31.

¹⁹⁸ ABS, f. Sekretariát ministra vnitra IV. díl (A 2/4), inv. j. 2, Připomínky k RMV č. 46/1970.

Z původních dvanácti kategorií vízových cizinců, kteří byli předmětem rozpracování, vzniklo osm – novináři a vedoucí pracovníci v médiích, příslušníci ozbrojených sborů *kapitalistických* států a jejich civilní zaměstnanci, diplomatičtí pracovníci a zaměstnanci *kapitalistických* zastupitelských úřadů, představitelé církví, sekt a řádů, představitelé politických, hospodářských a státních institucí, čelní představitelé vědy a techniky, cizinci žádající o azyl v ČSSR nebo jiném *SS*, cizinci pokoušející se o překročení hranic na falešné doklady či v úkrytu dopravního prostředku a cizinci vniknuvší bez povolení na území ČSSR.¹⁹⁹

Klíčovým významem RMV č. 46/1970 byl nejspíš fakt, že k udělení víza musely vyjádřit souhlas operativní součásti FMV. Podobně tomu tak bylo i u ostatních kategorií vízových cizinců (VC), zjistilo-li se, že VC byli v operativním zájmu některého útvaru FMV nebo k nim existovaly materiály státně-bezpečnostního charakteru. Materiál Vízoví cizinci, trestná činnost, pasové odbavování z r. 1974 hodnotil tehdejší praxi jako úspěšnou kvůli používání jednotného formuláře žádosti o čs. vízum pro cizince ze všech *KS*. Na druhou stranu ovšem při odbavování cizinců z *KS* vznikaly na hraničních přechodech kvůli enormní administrativě problémy prodlužující délku odbavovací doby. Co se týče plnění RMV č. 46/1970, tak vyhledávací činnost byla často zaměřena jen na ty vízové cizince, kteří se dopouštěli trestných činů s menší společenskou nebezpečností (např. porušení celních nařízení) nebo kteří se stýkali s občany ČSSR a nebyli předmětem zájmu kontrarozvědky (např. milostné styky). Zásadu předávat zjištěné informace hned na počátku však VB dodržovala jen sporadicky.²⁰⁰

Problematicke se věnoval také Návrh zásad rozpracování a kontroly *kapitalistických* cizinců²⁰¹ z jara 1975. Byl zaměřen opět jen na vízové cizince (VC) a rozděloval pravomoci jednotlivých orgánů MV vůči nim, např. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic získávala mj. poznatky o stycích VC s čs. občany a příjezd či odjezd evidovaného VC okamžitě hlásila kontrarozvědce. SPV mj. vyžadovala stanoviska operativních součástí FMV k „a/ udělení trvalého nebo dlouhodobého pobytu montérů, stážistů, stipendistů, obchodníků apod.; b/ udělení akreditace novinářů a sděluje operativním součástem započítí a ukončení akreditace; c/ udělení víza kategorizovaným VC.“ Dále SPV zajišťovala na FMZV index nežádoucích cizinců, zabezpečovala pohovory se zájmovými VC při jejich přihlašování, vyhledávala a předávala příslušné složce StB

¹⁹⁹ Tamtéž.

²⁰⁰ Tamtéž, f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (A 2/3), inv. j. 1493, Vízoví cizinci, trestná činnost, pasové odbavování, 1974.

²⁰¹ Tamtéž, inv. j. 1516, Návrh zásad kontrarozvědného rozpracování a kontroly vízových cizinců, 1975.

poznatky z jednotlivých úseků cizineckých orgánů. Nadto zajišťovala požadavky operativců týkající se udělování čs. víz na čs. ZÚ a OPK a prováděla lustrace v cizineckých evidencích.²⁰²

Ve Zprávě o činnosti FSPV za r. 1975 se objevila informace, že v tomto roce došlo ke sledování akcí celostátního rozsahu „s cílem odhalovat nepřátelské živly z řad cizinců, pro další využití v operativě“, např. šlo o Mezinárodní televizní festival v Praze, Strojírenský veletrh v Brně nebo Letní školu slovanských studií v Praze a Brně.²⁰³

V archivech se podařilo dohledat ještě stejnojmenný materiál ve slovenštině ze září 1975. Ten mj. hodnotil stav rozpracování cizinců a analyzoval cestovní ruch z obecného hlediska. Popisoval např., že do Prahy a Bratislavy směřovala více než polovina všech návštěvníků z KS. Tento údaj se týkal nejen soukromých cest, ale také služebních, kulturních, vědeckých atd. Sestupná tendence příjezdů sledovaných kategorií VC do ČSSR byla vysvětlována tím, že ZÚ ČSSR v zahraničí v zásadě neudělovaly víza osobám, „*kteřé jsou ostře protičeskoslovensky a protisocialisticky zaměřeny*“. Zároveň ale dokument uvedl, že „*rozlišování přirozených zájmů VC od cílevědomých zájmů organizovaných rozvědkami a nepřátelskými centry je značně obtížné a složité*“. K září 1975 existovalo k rozpracování a kontrole činnosti cizinců z KS 261 svazků a ve spojení s trestnou činností VC bylo v operativních svazcích rozpracováno 79 čs. občanů. Trestně stíháno bylo vyšetřovateli StB v letech 1971–1974 celkem 196 VC z KS.²⁰⁴

Narátoři, kteří přijížděli do ČSSR se znalostmi režimu a jeho praktik, si od počátku uvědomovali, že se mohou setkat s donašeči StB a mohou být sledováni. AS popsala, že VŠUP a další výtvarné školy byly v druhé polovině 70. let „*prošpikovaný fízlama*“. Osobně ji ale nikdy tajná policie přímo nekontaktovala: „*Mně naštěstí nikdy nikdo, jsem teda fakt ráda, protože fakt vůbec, upřímně řečeno, nevím, jak bych to ustála. Naštěstí jsem pro ně asi byla totálně nezajímavá, totálně blbá, tak o mě naštěstí nejevili zájem.*“ Na rozdíl od bratra, kterého během dovolené v ČSSR na přelomu 60. a 70. let StB neúspěšně přemlouvala ke spolupráci²⁰⁵. Na přelomu 70. a 80. letech začala AS hrát divadlo na pražské židovské obci, která byla pod důkladným dohledem StB: „*Dodatečně mi všichni říkali, že se se mnou moc nebavili, protože mysleli, že jsem fízl. Že prostě když tam přišel někdo nový, koho neznali ... protože tam to bylo zhruba tak jedna ku jednomu těch*

²⁰² Tamtéž.

²⁰³ Tamtéž, f. SPV, Zpráva o činnosti FSPV, 1975.

²⁰⁴ ABS, f. A 2/3, inv. j. 1550, Návrh zásad rozpracování a kontroly cizinců z nesocialistických zemí v ČSSR, 1975, l. 2–5.

²⁰⁵ ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. Správa), r. č. 12610/309.

fzlu. „²⁰⁶

Kontatována StB nebyla ani IS, která uvedla, že ji nikdy na rozdíl od řady známých či případů z doslechu StB nepřemlouvala ke spolupráci, čemuž se zpětně diví, ale nejspíš byla to pro StB nemělo žádný smysl.²⁰⁷ O tom, že StB nabízela spolupráci několika jejím západním přátelům, věděla i HL, která fakt, že ji StB nikdy nekontaktovala a ani se k její osobě nedochovaly žádné materiály v ABS, přičítá specifickému geopolitickému postavení Finska. HL neměla ani pocit sledování.²⁰⁸

PW uvedl, že už před odjezdem do ČSSR věděl, že hodně cizincům tajná policie nabídla spolupráci, a rozhodl se, že na takovou nabídku nesmí přistoupit, protože by to znamenalo nemít normální vztahy s lidmi a žít dvojí realitu. V případě, že by s ním StB chtěla spolupracovat, byl rozhodnutý odjet z ČSSR.²⁰⁹

Jak vyplývá z bádání v ABS, StB se zajímala o většinu narátorů, pouze ke dvěma narátorkám (AS, IS) nebyly nalezeny žádné dokumenty a k další (HL) se nedochovaly, resp. nejsou dostupné. Dochované svazky²¹⁰ vždy obsahují nejen archiválie z činnosti StB (záznamy z pohovorů/výslechů, záznamy výpovědí informátorů, plán další činnosti vůči dané osobě), ale také materiály osobní povahy (životopisy, žádosti o prodloužení pobytu apod.), které StB získala od jiných institucí.

StB se narátory zabývala, zjednodušeně řečeno, ze dvou důvodů, tím prvním bylo podezření, že se narátoři stýkají s disentem či se věnují činnosti, která byla považována za nelegální a o níž chtěla StB zjistit víc, aby proti ní mohla zakročit, nebo aby mohla narátory snadněji vydírat a využívat (např. vyhoštění PW, výslechy a sledování HM či monitorování působení AMP v ČSSR).²¹¹

Druhým důvodem bylo právě využití narátorů jakožto spolupracovníků StB. Za tímto účelem kontaktovala StB JO v polovině 70. let, když žádal o trvalý pobyt v ČSSR, a několikrát se s ním setkala. Ze spisu vyplývá, že StB plánovala JO původně využít v zahraničí, od čehož ustoupila s tím, že ho nejprve využije v ČSSR a následně zařídí jeho vystěhování do NSR. Spis byl koncem 80. let ukončen bez uvedení důvodu. JO vypověděl, že spolupracovat nechtěl a byl rád, že pozvání na schůzky brzy utichlo.²¹²

²⁰⁶ Rozhovor s AS, 27. 4. 2012.

²⁰⁷ Rozhovor s IS, Praha, 28. 3. 2012.

²⁰⁸ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

²⁰⁹ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

²¹⁰ Část materiálů týkajících se některých narátorů (např. AMP, GT, HM aj.) byla dle zjištění ABS v prosinci 1989 skartována.

²¹¹ Např. ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 1010864 MV; Tamtéž, a. č. 669731 MV.

²¹² Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

StB se aktivně zajímala o dalšího z narátorů, DS, kterého od poloviny 80. let vedla jako kandidáta tajné spolupráce a posléze jako svého agenta, ačkoliv písemný souhlas se spoluprací DS nepodepsal. K zájmu StB DS uvedl: „*Oni mě kontaktovali a chtěli se mnou mluvit a jak říkám, já nejsem paranoický typ, tak nikdy jsem se nepodíval přes rameno, jestli mě někdo nesleduje nebo jestli něco u vedlejšího stolu píše, já nevím, jak to dělali, mě to nezajímalo. Nikdy jsem nebyl ten typ, který by, já nevím, měl nějaký horlivý řeči, že musíme s režimem skončit nebo něco takového ... asi dvakrát za rok nebo třikrát a vždycky mě pozvali do nějaký kavárny a jsme pili kávu a to byl jeden jenom, podruhé potřetí možná byli dva a poprvé jenom jeden, a chtěli vědět, co myslím o X nebo Y a co se děje na fakultě atd. A já jsem byl spíš zvědavý, co oni chtějí, jak funguje jejich mozek nebo jeho mozek. ... Jo, to je dost zvláštní, já jsem nakonec si řekl, že asi má agendu, má instrukce dvakrát nebo třikrát za rok se mnou se musí sejít, protože já jsem vyjádřil jenom svoje osobní názory, který jsem normálně vyjádřil s kýmkoliv, tzn. že zřejmě měli jiný informátory, museli mít už od někoho jiného ty informace nebo ty názory, museli znát ty názory z informací, které dostali od jiných lidí. My jsme měli dost těch hostů na katedře a on se mě zeptal: „Jo a když měl pan X přednášku, tak potom jste seděli v menší skupině, o čem jste mluvili?“ A já jsem řekl: „Tak určitě jste měli svého člověka tam, tak musíte vědět.“ On neodpověděl, protože určitě měli, jestli chtěl slyšet, jestli já se budu snažit něco tajit nebo nevím.“²¹³ DS vypověděl, že na jedno z prvních setkání přišel s řadovými příslušníky StB i jejich nadřízený, který mu vyhrožoval: „„Jo a víte, že jako cizinec můžete být během čtyřadvaceti hodin vyhoštěn a bude to trvat pěkně dlouho, než uvidíte rodinu?“ ... Jsem samozřejmě nechtěl v žádném případě s nimi spolupracovat a to skončilo totálním absurdním českým způsobem toto setkání, že začínal se zeptat, jaké mám vztahy k americkému velvyslanectví ... a já jsem řekl, že žádný. A nakonec jsem mu slíbil, že jestli CIA mě kontaktuje, já jim to řeknu. To byla totální fraška.“²¹⁴*

DS se s StB v letech 1984–1989 pravidelně stýkal, dle archiválií přibližně každý až každý třetí měsíc²¹⁵, DS si vzpomněl na několik setkání ročně. Svě jednání za spolupráci nepovažoval: „*Tak jako spolupráce to bylo, že si třikrát za rok vypijeme kávu. Ale říkám, spolupráce je strašně široký pojem. ... Já jsem jim žádnou informaci nedal, kterou oni už dávno nemaj, jo... Nebo aspoň vědomě jsem jim neřekl nic...*“²¹⁶ StB se dotazovala především na dění na univerzitě, kde DS působil, na anglofonní hosty na katedře anglistiky

²¹³ Rozhovor s DS, Brno, 23. 5. 2012.

²¹⁴ Rozhovor s DS, Brno, 27. 10. 2011.

²¹⁵ ABS, f. Agenturní svazky – Brno, a. č. 454303 Brno.

²¹⁶ Rozhovor s DS, Brno, 23. 5. 2012.

či výměnné zájezdy studentů do Anglie, DS neposkytoval exkluzivní, ale snadno ověřitelné informace. StB se kupodivu nikdy nezajímala o narátorovy přátele z undergroundu, ačkoliv toto téma patřilo mezi šest vytyčených témat spolupráce.²¹⁷ Je nepravděpodobné, že by o těchto jeho kontaktech nevěděla, ale nejspíš pro ni nebyly důležité a mezi undergroundem měla dost jiných spolupracovníků.

StB chtěla ke spolupráci získat také GT, o něhož se začala zajímat začátkem 70. let, ovšem po zjištění, že je členem komunistické strany ve Velké Británii a tím pádem potenciálním objektem zájmu britských tajných služeb, od této myšlenky upustila a narátora nekontaktovala.²¹⁸

5.3.4 Sledování

Orgány ministerstva vnitra cizince nejen evidovaly a rozpracovávaly, ale také sledovaly. Posledně jmenované činnosti se věnovala Správa sledování (později Správa sledování SNB) neboli IV. správa. Její působnost byla dle RMV č. 60/1971 vymezena jako *„spoluúčast při ochraně socialistického společenského a státního zřízení Československé socialistické republiky před útoky vnějšího a vnitřního nepřítele. Toto poslání je uskutečňováno na základě požadavků rozvědných a kontrarozvědných útvarů zejména sledováním činnosti osob podezřelých z nepřátelské činnosti proti společenskému a státnímu zřízení republiky.“*²¹⁹ Mezi základní úkoly patřilo společně s kontrarozvědnými útvary odhalování, dokumentace a zabraňování *„nepřátelské činnosti prováděné pracovníky cizích rozvědek, agenturou kapitalistických států a nepřátelskými osobami na území ČSSR.“*²²⁰

Správu tvořilo šest odborů, pro tuto práci jsou klíčové tři: 1. odbor se zabýval sledováním *„kádrových rozvědčíků, vízových cizinců, obchodních zástupců a jiných osob z určených kapitalistických států v souvislosti s jejich spojením s našimi občany...“*, 2. odbor se zabýval pohybem *„zaměstnanců zastupitelských úřadů nepřátelských států na území hl. m. Prahy a při jejich výjezdech mimo Prahu“*, 3. odbor prováděl *„sledování (střežení) určených zastupitelských úřadů kapitalistických států“* – kromě samotných zaměstnanců těchto úřadů dokumentoval také jejich návštěvníky. Další odbory se zabývaly

²¹⁷ Pracovníci kulturních sekcí anglofonních zastupitelských úřadů v Praze a jejich diplomatů, zahraniční lektori přijíždějící na čs. univerzity, studenti brněnské anglistiky vyjíždějící do Velké Británie, pracovníci univerzity a *„pravicově orientovaní“* občané ČSSR z kultury. ABS, f. Agenturní svazky – Brno, a. č. 454303 Brno.

²¹⁸ ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. Správa), r. č. 10874/378.

²¹⁹ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 60 *„Organizační řád správy sledování federálního ministerstva vnitra“* z 7. 12. 1971. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_60_1971.pdf.

²²⁰ Tamtéž.

např. technickými aspekty sledování atd.²²¹

Cizinci z *KS*, pokud pomineme pracovníky cizích tajných služeb a zaměstnance ZÚ, měli být sledováni v případě kontaktu s čs. občany (blíže nedefinováno) anebo v případě kontaktu se ZÚ. Předpis používal pojmy vizoví cizinci a osoby z *kapitalistických* států, cizinci z jiných oblastí nezmiňoval.

Sledování cizinců zmiňoval také Návrh zásad kontrarozvědného rozpracování a kontroly činnosti cizinců z *kapitalistických* zemí v ČSSR, který určil IV. správu ke „sledování cizinců pro všechny operativní správy FMV v konkrétních akcích. Dlouhodobé preventivní sledování cizinců neprovádí.“²²²

V organizačních řádech z pozdějších let došlo jen k drobným změnám, např. dle RMV č. 14/1978 se 1. odbor zaměřoval na činnost nejen proti ČSSR, ale i dalším zemím Varšavské smlouvy a 5. odbor se nově zaměřil na ubytovací a restaurační zařízení, v nichž se zdržovali „cizinci z *nesocialistických* států“.²²³ Organizační řády z 80. let žádné výrazné změny týkající přístupu k cizincům neobsahovaly.²²⁴

Činnost IV. správy se dále řídila směrnicemi, přičemž Směrnice o sledování z r. 1972 stanovila používání sledování k „*předcházení, odhalování, dokumentaci a zabránění trestné činnosti, kterou provádějí agentury kapitalistických rozvědek, rozvědčící a nepřátelské osoby na území ČSSR*“, případně „*v individuálních případech při vyhledávací činnosti v rámci rychlého rozpracování kategorizovaných vizových cizinců, kteří pro své zájmy, resp. profesi jsou předmětem zájmu Státní bezpečnosti*“.²²⁵ Tento předpis cizince rozlišoval dle země původu pouze v případě cizích rozvědek, u „běžných“ občanů používal jen pojem *vizový cizinec*.

Směrnice z konce 70. let o vyžadování sledování útvary StB používala termín cizinci z *kapitalistických* zemí, ti ovšem nestáli v protikladu k cizincům ze *socialistických* zemí, nýbrž k cizincům z rozvojových zemí: sledování se používá „*v individuálních případech při vyhledávací činnosti v rámci rychlého rozpracování kategorizovaných cizinců*“

²²¹ Tamtéž.

²²² ABS, f. A 2/3, inv. j. 1550, l. 4.

²²³ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 14 „Organizační řád správy sledování“ z 21. 4. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_14_1978.pdf.

²²⁴ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 55 „Organizační řád správy sledování“ z 28.12.1980. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_55_1980.pdf; Rozkaz náčelníka IV. správy SNB č. 8 „Organizační řád Správy sledování Sboru národní bezpečnosti“ z 20.1.1989. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rm_iv_s_snb_8_1989.pdf.

²²⁵ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 29 „Směrnice o sledování“ z 12. 5. 1972. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/sledovani/rmv29-1972.pdf>.

*z kapitalistických a rozvojových zemí (dále jen cizinec), kteří vzhledem ke svým zájmům a činnosti jsou předmětem zájmu Státní bezpečnosti“.*²²⁶ Směrnice z dalších let se cizincům blíže nevěnovaly.

Nepodařilo se zjistit, jaké procentuální zastoupení mezi sledovanými osobami tvořili cizinci, řada narátorů ale sledována byla, k čemuž se dochovaly archivní dokumenty. Např. důvodem třídeního sledování HM v dubnu 1986 bylo „*odhalovat, zadokumentovat a ustanovovat styky z řad představitelů CH-77, Nové Orientace*²²⁷, *návštěvy na ZÚ USA a u pracovníků ZÚ v místě bydliště.*“²²⁸ Sledování, které probíhalo od rána do pozdního odpoledne, vytčené cíle nesplnilo, nebyly zjištěny žádné důležité informace. PD byla sledována opakovaně v letech 1984 až 1986, přičemž příčinou bylo údajné „*podezření ze spolupráce s francouzskou rozvědkou,*“ StB se snažila zmapovat její činnost po pracovní době, ve většině případů se jí ale nepodařilo identifikovat osoby, s nimiž se PD setkala.²²⁹ Ani z jednoho z výše uvedených sledování StB vůči narátorkám nevyvodila žádná opatření, o jejich činnosti se ale zajímala dál.

AMP si byla vědoma sledování a v 80. letech také odposlouchání telefonu, na což byla upozorněna známými, kteří byli na výsleších konfrontováni s evidentně odposlechnutými informacemi, nadto se odposlech dal vypožorovat z častých oprav domovní ústředny nebo hovorů zaslechnutých z položeného sluchátka apod.²³⁰ PD uvedla, že jí na možnost sledování někdo upozornil a poté byla ostražitější.²³¹ GT si uvědomoval sledování až v 80. letech, kdy se do ČSSR vracel na kratší pobyty, během nichž byl v aktivním kontaktu s disentem.²³² Ke GT nejsou z této doby evidovány žádné protokoly o sledování, StB jeho činnost ale kvůli kontaktům s disidenty monitorovala, podezřívala ho ze spolupráce s exilovou tiskovou agenturou Palach Press v Londýně [s níž GT určitou dobu skutečně

²²⁶ Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 43 „Směrnice o vyžadování sledování útvarů Státní bezpečnosti“ z 21. 12. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/sledovani/rmv43-1978.pdf>.

²²⁷ Nová orientace byl reformní proud v Českobratrské církvi evangelické, který vznikl koncem 50. let. Původně šlo čistě o vnitřní církevně-teologický proud, ale později spolu s intenzitou vměšování státní moci do fungování sboru se rozvinula jeho opoziční ambice. K výrazné opoziční profilaci a nárůstu významu hnutí došlo na přelomu 60. a 70. let, později se většina významných představitelů (např. Miloš Rejchrt, Alfréd Kocáb) se stala signatáři Charty 77 a aktivity Nové orientace se začaly relativně překrývat právě s činností Charty 77. Příkryl 2006.

HM zmínila, že se cca v r. 1977 účastnila setkání s dalšími mladými lidmi bohoslovci na faře v Libštátě, které bylo církevním tajemníkem rozpuštěno a po němž následovalo několik výslechů StB. Rozhovor s HM, Praha, 13. 10. 2011.

²²⁸ ABS, f. Správa sledování (IV. Správa SNB), „Američan-a“, l. 6.

²²⁹ Tamtéž, „Laura 83“, Svazek 1, l. 4.

²³⁰ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

²³¹ Rozhovor s PD, Praha, 29. 6. 2012.

²³² Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2012.

spolupracoval – pozn. autorky].²³³

6 Vybrané aspekty každodenního života

6.1.1 Zapojení do společnosti

Otázka motivace narátorů k životu za železnou oponou byla nastíněna v kapitole 3. V zásadě šlo o několik faktorů, případně jejich souhrn – partnerský vztah, kdy partner nechtěl odejít z ČSSR (např. se staral o své postarší rodiče), zájem poznat československý socialismus zblízka, pohlcení místním děním (studentský život, přátelé, underground). V další řadě šlo nejen o životní, ale také unikátní profesní zkušenost – např. v případě zájmu o fotografii a formování fotografického talentu IS: *„Fotka je asi důvod, proč jsem tady zůstala, mě to strašně bavilo. Všechno, co pro mě bylo nový, jsem měla touhu zaznamenat. Moje rodiče z toho byli naprosto nešťastný, ale já jsem si to pak nějak prosadila. Ale taky to nebylo jednoduchý, protože každý rok musel člověk na to ministerstvo žádat o prodloužení [studia, resp. pobytu – pozn. autorky] a nevěděl, jestli to půjde prodloužit, nebo nepůjde... Bylo to opravdu někdy docela traumatický. Ale já jsem tady chtěla být, protože jsem tady měla úžasný kamarády, moje focení a tak mě to tady drželo...“*²³⁴

Tato kapitola se primárně zaměřuje na to, jak se narátoři začleňovali do tehdejší československé společnosti, s kým se přátelili, jaké se věnovali práci atp. Narátoři si většinou snadno našli okruh přátel, s nimiž trávili volný čas (vnímání jejich západního cizinectví ve vztahu s občany ČSSR se věnuje kapitola 6.1.2). V poněkud odlišném postavení byla AS, která v ČSSR měla zázemí díky přátelům své české matky, hodně se stýkala s nimi a cizince nevyhledávala, přátelila se se spolužáky a později také s lidmi, kteří hráli divadlo na pražské židovské obci. Z hlediska názorů či angažovanosti popsala okruh svých známých takto: *„Bydlela jsem v podnájmu u paní, která každé den poslouchala Hlas Ameriky a BBC, ostatně jako každé druhé, a v tom prostředí, kde jsem se pohybovala, se takhle chovali úplně všichni, samozřejmě. Muj dobrý kamarád byl Petr Kliment, syn spisovatele Klimenta, disidenta. Včera jsem byla na pohřbu Dáši Hochový, naší dobrý kamarádky. To bylo to prostředí, kde jsem se pohybovala. Nechci říct přímo disidentů, to by bylo už moc, ale prostě lidí, který jednoznačně věděli a měli jasnej názor a nebojovali třeba přímo aktivně, ale minimálně jednoznačný ty postoje byly. ... Cokoliv*

²³³ ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 705631 MV.

²³⁴ Rozhovor s IS, Praha, 14. 3. 2012.

prostě přicházelo ústy Husáka, tak jsme viděli, že jednoznačně lže, to tak prostě bylo ²³⁵

IS se kromě s Čechy, zvláště spolužáky a fotografy, přátelila s cizinci západními i východními, které znala především z kolejí. V době svých studií znala několik dalších občanů Švýcarska, kteří studovali HAMU nebo češtinu na FF UK, kontakty s ambasádou neudržovala. Volný čas trávil hlavně fotografováním, které ji velmi obohacovalo, vjemy a dojmy z tehdejší doby má hodně spojené právě s fotografií, protože díky tomuto médiu poznávala nové skutečnosti, které by jinak takto do hloubky nepoznala (např. mizející starý Žižkov a jeho obyvatelé aj.).²³⁶

HL měla přátele všude po světě a osvojila si také přátele manžela, ale českých přátel má obecně celkem málo, známých hodně. Finů žilo v Praze 70. a 80. let velice málo, věděla o nich, ale nestýkala se s nimi, nepotřebovala mít kolem sebe krajany, na ambasádu chodila většinou jen u příležitosti oslavy Dne nezávislosti. Co se týče volného času, tak uvedla, že příliš sociální život nevedla. Měla dvě děti a byla jediný zaměstnanec oboru finštiny, takže volný čas téměř neměla, protože neustále na něčem pracovala, a manžel, také humanitní vědec, sice nemohl publikovat, ale psal do šuplíku. Chodila do kina, na koncerty nebo do divadla, ale koníčkem byl její obor, kvůli němuž nikdy neměla pocit, že by měla volný čas.²³⁷

AMP se v 70. letech přátelila zpočátku hlavně s cizinci, později i s Čechy. Okruh svých přátel charakterizovala jako „*krásný, vzdělaný lidi*“, kterých si vážila a kterým o něco šlo. Francouzů, resp. Francouzek žilo v ČSSR několik, některé z nich byly jejími blízkými přítelkyněmi. Na ambasádu docházela zhruba dvakrát ročně na setkání lektorů. Velvyslanec jí ale významně pomohl, když jí začátkem 80. let zařídil služební vízum.²³⁸

PW se v Brně seznámil s výtvarníkem Janem Steklíkem, který ho v Praze zavedl do svého společenství – Křížovnické školy čistého humoru bez vtípu.²³⁹ Jejími hlavními představiteli, tzv. řediteli, byli právě výtvarníci Karel Nepraš a Jan Steklík a do jejího okruhu později patřili také DS a GT. PW se postupně začal stýkat s lidmi z rodícího se

²³⁵ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

²³⁶ Rozhovory s IS, Praha, 14. 3. a 28. 3. 2012.

²³⁷ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

²³⁸ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

²³⁹ Křížovnická škola čistého humoru bez vtípu (KŠ) bylo uskupení mladých výtvarníků, hudebníků, literátů a jejich přátel, kteří se od začátku 60. let scházeli hlavně v restauraci U Křížovníků na Starém Městě. „*Svémi akcemi, názory a postoji bořila KŠ nejruznější tabu, představy a konvence, narušovala hranice mezi každodenními událostmi – hlavně pitím piva a uměním. Nepolitická činnost Křížovnické školy tak po svém, většinou s nezaměnitelným křížovnickým humorem – reagovala na stav společnosti. Pro Křížovníky a jejich přátele byla svobodomyšlná kolektivní hra spolehlivou formou obrany proti totalitnímu nátlaku. Díla vznikající v době největšího rozkvětu KŠ jakoby na okraji obecného zájmu dnes patří k hodnotám českého moderního umění.*“ Výstavy – KŠ – Křížovnická škola čistého humoru bez vtípu. *Centrum současného umění DOX* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.dox.cz/cs/vystavy/ks-krizovnicka-skola-cisteho-humoru-bez-vtipu>. Dále Jirousová 1991; Karel Nepraš & Jan Steklík 1994.

undergroundu, hrál s The Plastic People of The Universe apod. V ČSSR chtěl žít jen dočasně, ale vždy, když se rozhodl, že už odejde, se v okruhu jeho známých začalo něco dít, posledním takovým děním byl vznik Charty 77.²⁴⁰ Jak bylo zmiňováno výše, na jaře 1977 byl PW z ČSSR vyhoštěn.

GT žil do jisté míry dvojitý život: přes den pracoval pro Světovou odborovou federaci a jezdil na různé kongresy do zahraničí, zatímco večer sedával po hospodách s lidmi kolem Křížovické školy, Ivana Martina Jirouse zvaného Magora, PW apod. Postupně přistoupil na čs. pravidla chování, že se nemluví nahlas, do telefonu se neříkají žádné důležité věci apod.

PD měla přátele většinou mezi Čechy stejného věku nebo starší (cca 40–60 let) a také v modlitební skupině. Později řadu kontaktů omezila, bála se, aby Čechům neuškodila. Stýkala se hlavně s věřícími mimo Prahu, což bylo bezpečnější, zhruba každý víkend objížděla republiku se svojí francouzskou přítelkyní, sestrou téhož řádu.

HM měla přátele zvláště z okruhu manžela a baptistického sboru, jehož byl kazatelem. Řada jejich přátel-chartistů ale během 80. let emigrovala. S anglofonní komunitou se nestýkala, „válečné manželky“ se s ní bály navázat kontakt, později se přátelila s MK.²⁴¹

Mezi přátele VŠ patřili hlavně architekti a lékaři, které poznala prostřednictvím svého muže, dělali nepolitické věci. Také se seznámila s několika sousedy, kteří měli děti. Co se týče kontaktů s velvyslanectvím, tak se s manželem pravidelně účastnili tamních večírků a kulturních akcí, kvůli čemuž byl manžel opakovaně vyslýchán. VŠ jakožto kmotřenka významného britského politika Michaela Foota cítila jistou protekci pro případ, že by se jí něco stalo.²⁴²

Se zapojením do pracovního procesu měli narátoři odlišné zkušenosti, což zřejmě souvisí s obdobím či místem, kdy a kde práci hledali, případně také se vztahy ČSSR se zemí původu narátorů.

AS po vystudování získala tříměsíční absolventské stipendium a po pár měsících se jí narodilo první ze tří dětí, 80. léta tak strávila na rodičovské dovolené, za což je ráda. Dodnes se živí překlady a umělecké tvorbě se nevěnuje na zakázku: „... *já jsem měla štěstí, že jsem nemusela před různými komisemi a takovýchle věcí, protože ... já jsem byla dlouho na mateřské a začala jsem rovnou překládat... tím pádem jsem si tu výtvarnou činnost dělala vždycky do šuplíku pro sebe.*“²⁴³

²⁴⁰ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

²⁴¹ Rozhovory s HM, Praha, 13. 10. 2011 a 10. 5. 2012.

²⁴² Rozhovor s VŠ, Praha, 2. 12. 2011.

²⁴³ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

IS se během studia FAMU věnovala dokumentární fotografii každodenního života – klíčové jsou její soubory výloh, ulic či časosběrné fotografické eseje několika žižkovských postav (Libuna, krejčí Sláma). Ve škole odevzdávala jen část své tvorby, zbytek ukazovala pouze přátelům.²⁴⁴ A i když IS zmínila velkou cenzuru u tehdejších fotografů, nejen v oficiální tvorbě, ale i reklamní fotografii, studium na FAMU označila jako velmi svobodné. Ideologické tlaky pedagogů, které by ji omezovaly v tvorbě, necítila. Po dokončení magisterského studia a následné aspirantury v první polovině 80. let odešla zpátky do Švýcarska. Neměla na základě čeho si prodloužit pobyt a uvedla, že by se musela buď vdát, anebo získat práci, kterou by jí jako fotografe a západní cizince zároveň nikdo nedal. Do Švýcarska odvezla jen některé negativy, část těch společenskokritických (např. soubor výloh) se převážet bála a nechala je v ČSSR, případně fotografie z těchto souborů zveřejnila až po r. 1989.²⁴⁵

JO dokončil studia germanistiky a češtiny pro cizince v polovině 70. let a ačkoliv dostal z fakulty kromě kladného posudku²⁴⁶ i doporučení do jazykového oddělení Akademie věd, až po několika měsících získal odpověď – negativní, v Čedoku ho okamžitě vyhodili apod. Všichni potenciální zaměstnavatelé byli totiž velice překvapeni, že chce v ČSSR jako příslušník západního státu pracovat, a reagovali negativně. Nouzové řešení vysvětlil takto: „... *Termín nás tlačil a v podstatě by to znamenalo s pomocí odcestovat, tak jsem ... vzal nějaký job normální jako v nějaký fabrice jako dělník. Ještě dřív než diplom jsem teda získal povolení k řízení vysokozdvizného vozíku. To byl rub tý filosofie, že práce jako práce a že se nekouká co a jak.*“²⁴⁷

HM jako absolventka teologie na Harvardu v 70. letech učila angličtinu v rodině jednoho německého novináře, která byla později vyhoštěna, pak byla na rodičovské dovolené a k 80. letům uvedla: „*Co myslíte, že jsem mohla dělat jako oficiálně? ... Byla jsem uklízečka ve sboru, ale to bylo psaný na někdo jiný kvůli důchodu, ale dostala jsem peníze, málo málo, a učila jsem Japonky doma, buď u nich doma nebo u sebe doma. Skutečně, ke komu bych šla, abych jako já byla zaměstnaná v Československu jako Američanka v té době, když věděli, že nepodepíšu vůbec nic? Byla jsem fakt nepřítel. Když ostatní takový lidi myli okna, co jsem já mohla dělat.*“²⁴⁸

Naopak kvalifikované práci v oboru se věnovala HL, která po absolutoriu španělštiny a češtiny pro cizince v r. 1970 získala místo asistentky v Ugrofinském ústavu a vyučovala

²⁴⁴ Fárová 2006, s. 26.

²⁴⁵ Rozhovor s IS, Praha, 28. 3. 2012.

²⁴⁶ A UK, f. Filozofická fakulta UK, studijní složka JÜRGEN OSTMEYER (nezprac.)

²⁴⁷ Rozhovor s JO, Praha, 30. 8. 2011.

²⁴⁸ Rozhovor s HM, Praha, 13. 10. 2011.

na nově vzniklém oboru finštiny na FF UK, později tuto katedru vedla. Mezitím dálkově vystudovala ve Finsku finštinu. Jak uvedla, měla trochu jiné postavení než její kolegové na fakultě: „*Jak tady probíhaly různé ty pohovory, tak sice formálně jsem taky byla pozvaná na to, ale to nebyly nikdy takový pohovory jako pro ty ostatní, pro Čechy. Pak byly taky různé povinné semináře marxismu-leninismu²⁴⁹ a tam jsem taky nechodila, i když jsem dostala pozvání, to je pravda, ale já jsem tam moc nechodila a nedělala jsem referáty, asi to nebylo moc dobrý, že jsem to nedělala, ale...*“²⁵⁰

DS získal nejprve zaměstnání jako učitel angličtiny, následně jako překladatel na Mezinárodním svazu studentstva a nakonec působil na katedře anglistiky na UJEP v Brně (dnešní Masarykova univerzita). V prosinci 1989 se stal vedoucím této katedry. Uvedl, že necítil, že by obsah jeho výuky výrazně formoval fakt, že vyučoval anglistiku v ČSSR 70. a 80. let: „*Devadesát procent věcí jsem dělal, co bych dělal i jinde. Samozřejmě pak byly ty idiotský shromáždění někde v aule, kde nějaký údržbář nám přednášku o revoluci a takový voloviny. Ale i tyhle věci měly dost často groteskní směšný charakter, ale jak jsem řekl, pro Čechy to asi nemělo [směšný charakter – pozn. autorky], já jsem to měl s odstupem, tak asi jsem to necítil osobně některý ty ponižující věci, že.*“ Narátor se v mnoha pasážích rozhovorů označuje jako silný moravský patriot a zdůrazňuje, že spousta věcí, které se odehrávaly v Brně, by v Praze s přísnějším dohledem státních orgánů a větší autocenzurou tamějších obyvatel nebyly možné.²⁵¹

Nepochybně snazší pozici měli ti, kdo do ČSSR přijížděli se zajištěnou pracovní pozicí, což byli např. PW, DS, GT. Posledně jmenovaný začal koncem 70. let (po návratu z Velké Británie poté, co tam odstěhoval svou první českou manželku, s níž se záhy rozvedl) pracovat jako překladatel na Mezinárodním svazu studentstva, tedy na místě, kde dříve pracoval DS, který odešel učit do Brna. Pracovní prostředí v Mezinárodním svazu studentstva bylo přísnější než ve Světové odborové federaci a nadto získával stále víc antipatií vůči čs. komunistům: „*Já myslím, že už jsem byl trochu podezřelý, jsem už vůbec neměl takový podmínky jako na Světový odborový federaci, jsem byl spíš už jen tolerován. Tenkrát tam pracoval, jako tajemník tam byl syn Miloše, jak se jmenoval ten generální tajemník? Jo, Jakeše. A ... Štěpán, hnusnej člověk. A já jsem musel už tenkrát, nebo já bych neřekl, jsem nebyl antikomunistou, ale tyhle hnusný bolševici jsem nemohl ani cítit*

²⁴⁹ Např. v Komplexním hodnocení pro r. 1986 je uvedeno, že HL absolvuje politické vzdělávání učitelů v rámci FF UK, aktivity nebo naopak absence nejsou zmiňovány. A UK, f. KSČ FF UK, k. 138, 1986, HILKKA LINDROOS.

²⁵⁰ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

²⁵¹ Rozhovor s DS, Brno, 27. 10. 2011.

*a já jsem musel tam pracovat s nima, brr...*²⁵²

PD a AMP pomohlo s nalezením práce francouzské velvyslanectví, resp. Francouzské kulturní středisko, díky němuž měly obě služební pasy. PD pracovala jako sekretářka jazykového oddělení a o jejím poslání řádové sestry věděli pouze francouzští velvyslanci a asi dva francouzští ředitelé střediska (středisko mělo vždy českého a francouzského ředitele), nebylo její povinností tuto skutečnost hlásit. AMP vyučovala v rámci mezistátní kulturní dohody francouzštinu na různých jazykových a středních školách. V 80. letech vyučovala na Vysoké škole ekonomické (VŠE), přičemž musela učit pouze ze školních skript, nesměla do hodin přinášet žádné své materiály. Celkově šlo pouze o výuku jazyka, navíc ostatní čeští lektori neměli ani povolení chodit do knihovny Francouzského střediska apod. Kolegové se s ní jako západní cizinkou většinou báli navazovat vztahy (viz kapitola 6.1.2), atmosféru mezi studenty popsala AMP takto: „*Ale tam ta škola byla velmi sledovaná a hlavně jsem měla ty studenty, kteří studovali zahraniční obchod a ti byli sledovaní a všichni byli v SSM... My jsme měli seznamy vždycky a tam jsme měli napsaný, kde jsou angažovaní. A všichni byli v SSM, jinak by se asi nedostali na zahraniční obchod. A někteří byli kandidáti nebo členové KSČ a některý, který byli funkcionáři, měli výsady, že měli individuální plán a ne všichni se chovali, podle mě, dobře a čestně. Buď toho zneužili, nebo zneužili svoji pozici, aby šikanovali ty druhý...*“²⁵³

Za zmínku ještě stojí, že HL během 70. a 80. let příležitostně tlumočila i na prezidentské úrovni. Stejně tak PD tlumočila např. při setkání kardinála Tomáška s francouzským prezidentem v r. 1988, přičemž její spisy v ABS tuto informaci neobsahují.²⁵⁴

Je nesporné, že narátoři byli díky svým západním pasům ve velké výhodě oproti občanům Československa. PD život v ČSSR brala jako poslání, jehož cílem byla kromě poznání vlastní spirituality především podpora místních křesťanů a distribuce informací o církvi všeobecně, dovoz křesťanské literatury, informací o koncilu apod. Tyto základní materiály dostávala v institutu v Paříži a při každé cestě do ČSSR něco přivázela. Texty distribuovala mezi komunity či jednotlivé věřící převážně na českém venkově a na Slovensku. Touto distribucí trávila se svou kolegyní veškerý volný čas.²⁵⁵

Mnozí se snažili pomáhat materiálně, např. IS popsala, jak využívala toho, že mohla ze Západu svým spolužákům a přátelům vozit fotoaparáty a fotografickou techniku: „*Měla*

²⁵² Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

²⁵³ Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011.

²⁵⁴ Rozhovor s PD, Praha, 29. 6. 2012; Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

²⁵⁵ Rozhovor s PD, Praha, 29. 6. 2012.

jsem tu výhodu, že jsem mohla sbalit kufry a odjet, to mi bylo taky úplně jasné. ... Já jsem to možná pak kompenzovala tím, že jsem se snažila něco přivázet – foťáky a tak. Toho jsem sem přitáhla za ty léta tudy těm všem známým... Takže hodně zjednodušeně řečeno, to v uvozovkách špatný svědomí jsem takhle kompenzovala... Snažila jsem se těm lidem poskytnout to, co jim ta moje pozice mohla poskytnout. ²⁵⁶

AS měla zase jako Italka přístup na kulturní akce na italské ambasádě, kam brala své spolužáky: „*Tehdy se na italský ambasádě promítaly i filmy, v italštině samozřejmě, který se běžně nemohly promítat. Takže já jsem dost často vzala spolužáky z UMPRUMky a šli jsme na filmy od Pasoliniho, Felliniho atd. ... Je jasné, že tam to bylo sledovaný policií, tajnou pochopitelně, ale tak to se vědělo.*“ ²⁵⁷

GT se začal výrazněji angažovat a pomáhat opozici v době, kdy byl vyhoštěn jeho známý PW a mnoho čs. přátel se ocitlo ve vazbě: „*... To bylo velice smutný a to bylo jasné, že já musím osobně něco dělat, tak jelikož na tý Světový odborový federaci, tak myslím, že všechny telefony šly přes ústřednu až na jednu, já jsem měl přímou linku, tak jsem mohl přes nulu volat do ciziny, tak jsem pozval Helenu [manželka PW – pozn. autorky], aby v neděli přišla ke mně do kanceláře, tak jsme volali takhle do Německa [nejspíš do Francie – pozn. autorky]²⁵⁸, kde ten Paul byl. No a brzy na to, myslím, že to byla Věra Jirousová, mě potkala, prosila, nebo snad Anna Šabatová, abych nenadiktoval do Agence France-Presse do Paříže text tý Charty, tak trochu jsem dělal takhle.*“ ²⁵⁹

Není možné z pozice autorky práce tvrdit, zda se narátoři pomocí svým čs. přátelům snažili kompenzovat své výsadní západní postavení, anebo zda šlo o přirozený rys pomoci druhým. Je však jasné, že jejich výjimečná pozice, která byla formována tím, že měli možnost cestovat do svobodného světa (byť s rizikem, že návrat do ČSSR nebude možný), měli přístup k informacím (západním médiím, literatuře, filmům apod.) a v neposlední řadě také k západnímu zboží, jim umožňovala přátelům v ČSSR pomáhat. Ať už šlo o hmotnou pomoc, viz příklad s fototechnikou, zakázanou literaturu, anebo třeba distribuci informací o dění v opozici na Západ. Ačkoliv postupně získali všichni narátoři kritický názor na tehdejší československý režim a velká část z nich se stýkala s chartisty či jejich blízkým okruhem, je třeba si uvědomit rozdíl mezi chováním narátorů, kteří brali Československo jako dočasné místo svého působení, a mezi těmi, kdo se rozhodli v ČSSR

²⁵⁶ Rozhovor s IS, Praha, 28. 3. 2012.

²⁵⁷ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

²⁵⁸ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

²⁵⁹ Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

založit rodinu a žít dlouhodobě, resp. trvale.

DS popsal, že jednání PW s sebou logicky neslo riziko fatálních následků: „*Např. ten přítel, ten Paul Wilson, on dělal věci, který já si myslím vědomě, ale v každém případě podvědomě, musel vědět, že to směřuje k vyhoštění, jo. Člověk nejde na pohřeb Patočky jen tak, musel nad tím přemýšlet, musel vědět, že tam je milion policajtů, když už se tam blížil a viděl, že tam jsou samý policajti atd., tak musel vědět, do čeho jde. Tzn., že musel i počítat s tím, že ho vyhodí, jo. ... Já jsem schválně jsem se nesnažil být v situaci, kde by měli nějaký důvod nebo záminku, aby mě vyhodili. Jsem měl spoustu přátel jako těch disidentů, jsme byli u těch Němců²⁶⁰ ikskrát atd. ... to byly ty dva kruhy přátel v Praze, ty z toho folklóru, který byli totálně mimo politiku, i když zajímavý je, že někteří ti muzikanti byli vyhození ze strany atd. atd., ale to nebyl politický prostor, jsme tam byli, protože jsme milovali moravský folklór, hudbu atd. A potom ta druhá skupina, byli všichni nějakým způsobem angažováni do toho, jako umělci, kteří nemohli vystavovat, lidé, kteří pracovali jako kulisáci na Národním divadlo, protože jako vůbec neměli žádnou jinou práci ... a potom lidé jako Magor a Plastici atd., kteří skončili ve vězení. A kupodivu málokdy byly politický řeči u těchto lidí, spíš byly řeči o kultuře a já nevím, co já myslím o jazzu atd. Jo, přeháním, tam byly i politický věci, Magor jako byl vždycky totálně politická osoba i osobnost a cokoliv, co dělal, dělal cílevědomě, že je to proti režimu, ale to byla jenom část jako toho vztahu. A Magor vůbec nesnášel, když já jsem pracoval v tom Mezinárodním svazu studentstva, když jsem někde byl, tak: „Jo, přichází ten komunista!“ a svým agresivním způsobem, který byl pro něho typický. Ale to je zajímavý, pořád jsme měli dobrý vztah, ale chtěl říct jasně, co o mně myslí, z tohoto hlediska jsem srab, ale z různých jiných hledisek jsem docela dobrý přítel nebo přítel. To je zvláštní. A nikdy o tom, že jsem pracoval u toho Mezinárodního svazu studentstva, nebo aspoň otevřeně, nic neřekli. A já jsem se bavil s nima normálně a jsem byl na různých akcích a jsme byli myslím dobrý přátelé, tak to je myslím zvláštní, přestože většina by to jako odsoudili, co jsem dělal tím, že jsem pracoval pro ten Svaz studentstva, ale to nějak nezměnilo to přátelství, což mimochodem je něco strašně zvláštního u Čecha, spíš jako přítel je ten, kdo má stoprocentně stejné názory a jestli ne, tak je nepřítel. To musím říct u těch lidí, že byli docela netypičtí možná. Nebo možná mysleli, že jsem totálně pomatený cizinec a mně to odpouštěli, já nevím.“²⁶¹*

GT, který žil v ČSSR jen dočasně, resp. o trvalém usazení neuvažoval, navíc jako člen

²⁶⁰ Rodina Jiřího a Dany Němcových.

²⁶¹ Rozhovor s DS, Brno, 23. 5. 2012.

britské komunistické strany a na místní poměry nadprůměrně placený zaměstnanec Světové odborové federace (později Mezinárodního svazu studentstva), příliš neriskoval: „*Tak to byl pro mě dost veselý život, já jsem měl vlastně to nejlepší ze všech možných, já jsem cestoval třeba dost pravidelně do Ústí nad Orlicí za Honzou Steklíkem, tu a tam jsem byl na různých hudebních akcích, já jsem se seznámil, jak jsem říkal, s Magorem, tak jsem byl na vystoupení Plastic People atd. Ale zřejmě jsem byl protežován, protože já jsem měl povolení k pobytu a ještě jsem byl cizí komunista, já jsem moc neriskoval. Naopak ti přátelé, jako třeba Paul Wilson hodně riskoval, protože jemu se podařilo, on dostal asi v sedumdesátém pátým roce [v r. 1972 – pozn. autorky] tzv. zelenou knihu, to povolení k pobytu jako překladatel na volný noze, to neradi dávali a to bylo zrovna v době, kdy von začal hrát s Plastic People, to se potom zahustilo trošku. Já jsem taky chodil, párkrát jsem byl v Ječný, kde žili Jirousové a Němcové, tam v tom bytě jsem byl párkrát na Silvestru atd. a začal jsem se zajímat takhle o dění...*“ Jak je uvedeno výše, GT později spolupracoval s českým disentem, překládal dokumenty pro londýnský Palach Press a pro Československé dokumentační středisko v Scheinfeldu apod.²⁶²

Ovšem pokud narátoři chtěli žít v ČSSR trvale nebo aspoň dlouhodobě, museli přistoupit na podmínky, které určoval tehdejší režim, čímž se do značné míry dostali do podobné situace jako Češi a Slováci. Míra potrestání (vyhoštění vs. odnětí svobody) i motivace (život v ČSSR vs. studium, zaměstnání) byla pravděpodobně odlišná, ale přistoupení na autocenzuru vlastního jednání, která se řídila pravidly vládnoucího čs. režimu, bylo stejné nebo minimálně podobné. Opatrnost a konformnost svého chování zmínila a sebekriticky refletovala AS: „*Vim, že jsem s tím měla problém, že kdyby policie přišla, že chodím na nějaký demonstrace, manifestace²⁶³, tak by mně jednoduše neprodloužili trvalej pobyt, jako nic by se mi asi nestalo, ale už bych se sem nikdy nesměla vrátit, čili voni mě měli v hrsti úplně stejným způsobem jako ty ostatní. Ty ostatní by nepustili ven a ublížili by jim, mě by nepustili dovnitř. Myslim, že bych nikdy režim aktivně nepodporovala, nikdy bych nešla aktivně manifestovat někam, nikdy prostě, muj muž nikdy nevstoupil do SSM ... ale řekněme takový to pasivní přijímání toho ... nechci bejt heroická, samozřejmě, že jsem k tomu přispěla.*“²⁶⁴

IS v polovině 80. let odjela zpátky do Švýcarska, ale do ČSSR se pravidelně vracela

²⁶² Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

²⁶³ V souvislosti s demonstracemi na podzim 1989 uvedla PD, že vedení Francouzského střediska své zaměstnance žádalo, aby na demonstrace nechodili, protože by jejich účast mohla být brána jako provokace a stát se záminkou k vyhoštění. Zároveň se vedení také bálo o jejich bezpečnost. Rozhovor s PD, Praha, 29. 6. 2012.

²⁶⁴ Rozhovor s AS, Praha, 27. 4. 2012.

a nechtěla se stát nežádoucí osobou, která by nedostala vízum, jak se to stalo např. jedné švýcarské bohemistce a překladatelce: „...*ta Susanna Rothová, která překládala Hrabala, začala pak být persona non grata a už ji sem nepustili, čehož já jsem se vždycky docela bála, takže jsem veřejně příliš nekamarádila nebo později už i kamarádila s Annou Fárovou* [kunsthistorička a teoretička fotografie – pozn. autorky], *kteřá podepsala Chartu, ale vyloženě s tím jádrem chartistů jsem neměla styky. To nebylo ani vědomě, ale spíš jsem je nepoznala nebo jsem se k nim ani nehrnula. Já jsem měla svůj okruh přátel, který byl taky spíš takový polooficiální, ale ne disidentský...*“²⁶⁵

6.1.2 Postavení západních cizinců v ČSSR a na Západě

V odpovědi na otázku, zda je Češi brali jako západní cizince a chovali se k nim odlišně, než kdyby byli z ČSSR, se narátoři úplně neshodli. Stejně tak v případě otázky, zda jejich západní cizinctví byla výhoda, anebo spíše nevýhoda. Záleželo samozřejmě na osobních zkušenostech, vazbách, situacích apod.

Fakt, že člověk pocházel ze západního světa a žil v ČSSR, místní obyvatele často velmi překvapoval, vyvolával v nich dojem jisté exkluzivity. Pokud se nebáli jako např. kolegové AMP na VŠE v 80. letech: „*Ale abychom se opravdu spřátelili* [s kolegy – pozn. autorky] *to nešlo, protože se pořád báli. Jo, když jsme byli v kabinetu spolu, tak jo, ale to jsem jim ani nezazlívala, to jsem znala ty poměry. Akorát mě znal ten starší pán, kterýho jsem znala jako lektora v Paříži, který asi mohl to udělat, který byl lingvista známý, doktor Vlasák, ten si to mohl dovolit a třeba to měl v popisu práce a ten mě pozval i s manželkou k sobě domů jednou nebo dvakrát, ale nebylo myslitelné, abych je pozvala já k nám, protože to skutečně byla ta normalizace, člověk byl ze Západu. Navíc on byl ten francouzský lektor, takže hned by na něj měli kontakt s cizinou a já nevím co všechno a mohli by na něj šít různé věci. Takže asi to byla taková kolektivní schizofrenie, to skutečně. Ale potom si pamatuju, že jsem byla v kabinetu se dvěma kolegy, se kterými jsme se trošku víc sblížili...*“²⁶⁶, rádi s narátory navazovali kontakty. Díky sympatiím a samozřejmě i jisté své exkluzivitě způsobenou britským občanstvím se GT náhodou seznámil se svým okruhem přátel: „*Mně bylo jasné od začátku, že mluvit rusky v Praze v tu dobu ... ta reakce byla samozřejmě negativní, ale vůbec netaktnost... Tak jsem si dal za úkol se naučit česky co nejdřív. ... Během prvních týdnů se na mě obrátil fousatej mladík, jsem se bál, že to bude zase vekslák, ale říkal: ‚Jo, vy jste Angličan? Já bych se strašně rád naučil anglicky.‘ No tak jsem říkal, že bysme mohli dělat takhle výměnu. Von mě vzal*

²⁶⁵ Rozhovor s IS, Praha, 14. 3. 2012.

²⁶⁶ Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011.

*do hospody U Svitáků, se tomu říkalo... A to je velice důležitá hospoda, protože ta byla sídlem Křížovnické školy čistého humoru bez vtipu Karla Nepraše a Jana Steklíka a ... jak to bylo vedle UMPRUM a Filozofický fakulty, tam hodně chodilo ten už rodičí underground vlastně, tak jsem potkal Magora během těch prvních měsíců.*²⁶⁷

Podobně kladně své zkušenosti popsal i DS: *„To bylo evidentní, že pro mě to bylo dobrý, že jsem byl, že jo, exot. Vždycky byli ochotný, i když byli překvapený, že jsem tady byl, ale byli zvědavý atd. A chtěli dozvědět o Kanadě atd. atd. Jo, určitě mě brali jako Kanadana, ne Čecha. ... Jo, pozitivně, určitě pozitivně. Jenom jednou jsme byli na Vysočině a dopadlo to skoro tragicky. Trošku mentálně postižený člověk ... pro něho každý cizinec byl nepřítel, jo a to byla tancovačka v nějaký malý vesnici a on měl dokonce nějaký nůž za mnou. ... Ale jinak to bylo vždycky pozitivní.“* DS uvedl, že Češi vnímali kladně západní cizince, ovšem k cizincům z východní Evropy, např. Polska nebo Rumunska, se chovali nadřazeně. DS dále zmínil svou důležitou zkušenost, kdy se mu podařilo vcítit se do důležitého aspektu čs. režimu, když jel na přelomu 70. a 80. let se svými čs. studenty autobusem na Západ: *„... poprvé jsem jel přes hranice s Čechy, jo, který jsem znal, a poprvé jsem pochopil nebo jsem cítil, jak oni cítí, že je to hanba a že se stydí za svoji vlast atd. A pro mě to byl veliký zážitek, protože jsem viděl, jak seděli a nechtěli se na sebe ani podívat. Tak jsem viděl, jaký to musí být pro Čechy, když vidí svoji zemi, svoji vlast v tak černým a necivilizovaným světle. To byla silná lekce, aspoň psychologicky a citově jsem šel velký krok dopředu v pochopení tý atmosféry a mentality těch Čechů.“*²⁶⁸

PW byl na rozdíl od svého krajana a kamaráda nerad, když ho Češi vnímali jen skrze jeho cizost a exkluzivitu: *„Já jsem většinu času strávil s lidma, který vůbec nebrali ohled na to, že jsem z Kanady, to jsme měli normální vztahy a to jsem byl prostě, kdo jsem. Mně prostě vždycky začalo vadit, když se nějaký člověk, kterýho jsem potkal třeba v hospodě, se začal jako hodně zajímat: ‚Jo, vy jste z Kanady, ježišmarjá, to je zajímavý! A co vlastně tady děláte?‘ a takovýhle prostě kecy jsem se snažil prostě vyhnat. To mně vždycky bylo podezřelý, ne že bych je podezřívá, že donášeš, ale spíš že se zajímaj o povrchní věci, že jo. Nebo že by mohli eventuálně po mně něco chtít. A ty lidi v Plastikách a v undergroundu byli v tomhleto směru bezvadný, protože samozřejmě po mně něco chtěli, abych zpíval s nimi, abych přeložil ty jejich písničky atd., ale to bylo pro mě OK.“*

Co se týče např. rodičů partnerů, tak se narátoři shodli, že je přijali dobře, ačkoliv zpočátku mnohdy z jejich strany narátoři cítili nedůvěru ve smyslu, že by mohli partnery

²⁶⁷ Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

²⁶⁸ Rozhovory s DS, Brno, 27. 10. 2011 a 23. 5. 2012.

odvést na Západ a nechat jejich rodiče ve stáří v ČSSR samotné, někdy měli obavu, co by se v případě rozvodu stalo s eventuálními vnoučaty.

Někteří narátoři se na svou západnost snažili příliš neukazovat, např. VŠ uvedla, že ačkoliv její dcery dostávaly od příbuzných v Anglii oblečení, do školy nosily vždy české šaty, protože nechtěla, aby se cítily jiné než ostatní. Tato narátorka také zmínila jednu nepříjemnou příhodu s úřednicí na pasovém oddělení, která jí řekla, že kdyby takovýmhle hlasem a stylem mluvila s policisty v Anglii, přetáhli by ji pendrekem.²⁶⁹

Negativní zkušenosti, konkrétně závist, xenofobii, hrubost – např. prodavaček vůči dětem – vyšší ceny v restauraci nebo okamžitou nabídku lepšího zboží, pokud mluvila francouzsky, zmínila AMP. Mezi blízkými přáteli se cítila dobře a žádnou bariéru nevnímala, chování cizích lidí reflektovala takto: *„Ty lidi byli v podstatě zavření, takže mě mohli vnímat, že já mám víc možností a že můžu cestovat, a nevnímali, že jsem tu prostě zůstala dobrovolně a že já sdílím s nimi jejich život dobrovolně a že já mám jiný těžkosti, to nemuseli vnímat. ... To byli taky oběti, tihle lidi, tohoto nepřírozeného vlastně systému, který uzavřel a uvězňoval lidi v sobě. To není přirozený, aby se člověk bál promluvit nebo bál se toho druhého, to není přirozený, jo. Takže myslím, že ta určitá xenofobie nebo co jsem cítila, mohla být i tím poznamenána, že lidi i mezi sebou nebyli upřímní, i mezi sebou neměli pěkný vztahy, pokud neznali toho člověka, protože skutečně – a toto myslím bylo ta největší výhra v uvozovkách toho režimu – že lidi byli uvěznění v sobě. A to je špatný. Ale to je špatný pro člověka, pro růst člověka. Samozřejmě můžou být výjimky, ale to byl takový hlavní rys této doby, bych řekla, té normalizace. A proto to bylo občas tak nedýchátný, jo. A nebylo to to, že si člověk nemohl koupit to a to, protože to není důležitý, tady nebyla bída, ale tohle bylo horší.“²⁷⁰ AMP kvůli nedostatku bytů bydlela několik let na venkově, kde si svoji cizost uvědomovala ještě víc než v Praze: *„V Praze to bylo cítit, ten smutek, ta normalizace, to tady bylo všude, ale na tý vesnici to bylo kámen úrazu pro mě, byla tam jenom jedna prodejna, kde stejně nebyly zelenina a věci, který bych já ráda koupila, ale hlavně lidi se dívali, báli se, dívali trošku přes prsty atd...“²⁷¹**

AS, Čechoitalka s perfektní češtinou bez přízvuku a s porozuměním pro českou mentalitu, se jako cizinka necítila, její západní pas byl ale při přijímacích zkouškách na čs. univerzitu značnou přítěží: *„... ale kdo udělal talentový přijímací zkoušky, ještě vůbec neznamenalo, že byl přijat, protože pak byly samozřejmě pořadníky ÚV KSČ a prostě*

²⁶⁹ Rozhovor s VŠ, Praha, 2. 12. 2011.

²⁷⁰ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

²⁷¹ Rozhovor s AMP, Praha, 14. 11. 2011. AMP také uvedla, že kvůli tomu, že byla cizinka, neměli s manželem nárok na novomanželskou půjčku.

různých organizací. A mně tehdy řekli, že kdybych bejvala byla z Mongolska nebo z Vietnamu, tak by nebyl problém mě přijmout, ale jako kapitalistickou cizinku že to problém bude, protože ještě tehdy bylo pravidlo, že sem nesměli přijímat studenty bez stipendia. Prostě člověk si to ani nemohl sám platit, ani nemohl být bez stipendia. Takže aby mě přijali, tak mně museli přirůknout stipendium, což bylo paradoxní, protože moji rodiče by mně to samozřejmě bejvali byli rádi zaplatili, ale prostě to nešlo.“ Myslí si, že o jejím přijetí rozhodla asi osvícená osoba, která si dala do souvislostí její rodinný příběh, kdy dědeček byl významný kubistický architekt a matka de facto Češka.²⁷²

IS vypověděla, že ji pedagogové a spolužáci brali spíš jako člověka a výrazně nevnímali, že je ze Švýcarska. Zdůraznila ale, že je to možná jen její idealizovaná domněnka a samotnou by ji zajímalo, zda ji lidi opravdu brali jako Švýcarku, anebo ne.²⁷³ HL si myslí, že ji rodina a přátelé nebrali jako cizinku. Uvedla ale, že jedna z jejích dcer v současnosti zmiňuje, že vnímala, že je matka cizinka, že se o tom vědělo ve škole atd., nikdy dříve o tom však nemluvila. Při jednání s úřady a institucemi bylo její cizinectví pozitivem, důležitou roli ale hrál fakt, že pocházela z Finska a ne třeba z USA. Ovšem i přes geografickou a politickou situaci považovala Finsko jednoznačně za Západ.²⁷⁴ HM se cítila jako západní cizinka v tom smyslu, že měla zkušenost života na svobodě.²⁷⁵

Ačkoliv téměř všichni z devíti narátorů, kteří v ČSSR žili až do pádu režimu, nepočítali s tím, že jejich pobyt v ČSSR bude tak dlouhý (AMP např. uvedla, že své působení v ČSSR nebrala nikdy trvale, že to možná byla jen psychická zábrana, ale říkala si, že ještě další rok a pak se uvidí²⁷⁶), nakonec kvůli různým okolnostem zůstali. Zbývající tři narátoři se naopak po cca deseti letech vrátili domů. Ovšem dekáda prožitá v Československu se na nich silně podepsala a už během života v ČSSR tušili, že návrat bude složitý. PW k tomu řekl, že jednou si ho vzal stranou jeden známý a řekl mu, že „... jsem asi úplně v prdeli, protože já jsem tu už byl dlouho, že už nejsem pravý Kanadčan a že mám jiný prvky v sobě, ale Češi tě nikdy nebudou vzít jako svého, budeš věčný outsider. A až půjdeš zpátky do Kanady, tak tě neberou, protože budeš mít jinou zkušenost než voni. A něco na tom bylo, jo, měl pravdu svým způsobem.“²⁷⁷ Velice těžký byl návrat

²⁷² Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

V Národním archivu se protokoly z přijímací zkoušky AS nedochovaly, ale v absolventském hodnocení z r. 1982 je dědeček Vlastislav Hoffman zmiňován. V posudku dále mj. stojí, že absolventčin „postoj k socialistickému zřízení byl vždy kladný. Důkazem toho je skutečnost, že se po provdání rozhodla trvale žít v ČSSR.“ Národní archiv, f. Dům zahraničních služeb MŠMT. k. 2, sign. Adriana Ragusa.

²⁷³ Rozhovor s IS, Praha, 14. 3. 2012.

²⁷⁴ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

²⁷⁵ Rozhovor s HM, Praha, 13. 10. 2011.

²⁷⁶ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

²⁷⁷ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

pro IS, která k tomu uvedla: „*Můj otec byl naprosto proti a taky mi jednou řekl, že už mě nebude podporovat, když se nevrátím, ale matka to vždycky nějak urovnala. I když ona to taky moc nebrala, protože mi vždycky říkala: ‚Budeš to mít strašně těžký, když se vrátíš a tohle [studium v ČSSR – pozn. autorky] ti k ničemu tady ve Švýcarsku nebude platný...‘ Což měla absolutní pravdu, protože pak to bylo opravdu těžké. ... To byl pak docela nepříjemný návrat domů, protože jsem ve Švýcarsku už moc nikoho neznala a ty konexe jsem měla vybudované tady, ale prodloužit pobyt už po skončení studia nešlo.*“²⁷⁸

Dvoji identitě dlouhožijící cizinky v České republice se věnuje již zmíněná autobiografická publikace Marshy Kocábové, příznačně nazvaná *Ani tady, ani tam*.²⁷⁹

Československá zkušenost zanechala ve všech třech narátorech, kteří se z ČSSR odstěhovali, opravdu hluboký dojem a s čs. kulturou zůstali v kontaktu i během svého života na Západě (a jsou s ní v intenzivním kontaktu dosud). PW a GT překládali texty českých autorů a byli v aktivním kontaktu s disentem, IS se během svých následných návštěv ČSSR i nadále věnovala dokumentární fotografii, kterou v ČSSR objevila. Navíc IS a GT se v 90. letech načas do České republiky vrátili.

Jak již bylo zmíněno výše, mnozí rodiče narátorů s jejich životem v ČSSR nesouhlasili a odmítali je třeba navštěvovat či finančně podporovat. Postoj rodičů či přátel souvisel také s kulturními zvyklostmi. Např. ve Finsku se děti osamostatňují už velmi brzy a HL uvedla, že jí rodiče nikdy nic nezakazovali. V době, kdy odešla do ČSSR, už sice rodiče nežili, ale starší sourozenci její rozhodnutí plně respektovali a údiv vzbuzovala spíše u přátel. I ti to ale přijali a později ji stejně jako sourozenci navštěvovali, nikdy ale neporozuměli místní realitě: „*Když já jsem o tom vyprávěla, jak to tady funguje nebo jak to tady je, jak tu bylo bezpráví a nesvoboda, takový ty negativní stránky, když jsem o nich vyprávěla ve Finsku své rodině, tak oni mně nevěřili. A pak jsem přestala o tom mluvit, protože to nemělo smysl, takže ta určitá státní propaganda nebo socialistická propaganda, ta určitě fungovala tak dobře, že na Západě nevěděli, co se tady děje, pokud neměli nějaký osobní zkušenosti. A nechtěli tomu věřit, zkrátka mysleli, že jsem nějaká vymytá, mozek vymytý nebo nevím.*“²⁸⁰

Navíc kromě kulturní odlišnosti mohla jistou roli sehrát také vzdálenost, jak ilustruje případ HM, která svým přesídlením přišla o blízké rodinné vazby, kdy její bratři rozhodnutí pro život v ČSSR nepřijali: „*Díky tomu, že jsem tady žila, a nevím, jestli by to bylo, kdybych se stěhovala do Anglie nebo do Německa nebo do Venezuely, no do*

²⁷⁸ Rozhovor s IS, Praha, 14. 3. 2012.

²⁷⁹ Kocábová 2009.

²⁸⁰ Rozhovory s HL, Praha, 7. 12. 2011 a 16. 5. 2012.

Venezuely by to bylo něco podobného jako tady, ale spíš jsem se stala exotická pro moje bývalí přátelé američtí. A myslím dokonce i ne pro rodiče, ty sem jezdili, ale pro bratry, já mám dva. Ten jeden bratr tady byl dvakrát a ten druhý tady byl asi třikrát čtyřikrát, ale von tady nebyl vod revoluce. A asi ten rok, co jsem tam žila [r. 1990 v USA – pozn. autorky], jsem se nemohla přizpůsobit tam žít... to skutečně rozumím tomu, že je těžký ty kořeny vytáhnout a zase zasadit, tak to nejde nebo velmi těžko. Tím rozumím ty lidi nebo ne že rozumím, ale ty Češi, co se vodstěhovali a začali tam žít naplno a tam zase pustili kořeny a pevný, tak je to těžký. Asi je to něco jiného z Vídně do Prahy nebo Mnichov–Praha nebo Londýn–Praha, ale Amerika, to je něco jiného. A jak říkám, ty moji vrstevníci a ani moji bratři to nedokázali vstřebávat, prostě voni mi trošku odepsali. A ne že mě to mrzí, já toho nelituju, ale osobně to byla ztráta a myslím, že to je jejich chyba, že trošku mě odstrčili: ‚To je ségra, ta je bláznivá.‘ Místo aby se snažili obohatit život, jako to dělali moje rodiče.“²⁸¹

Kromě s nepochopením rodiny či přátel se narátoři setkávali také se zájmem tajných služeb ve své domovské zemi, např. JO vyzvala německá kontrarozvědka k vrácení vojenské knížky.²⁸² Ostatní nebyli nikdy kontaktováni přímo, ale např. GT se domnívá, že se o něho britské tajné služby zajímaly od doby, kdy v Británii vstoupil do komunistické strany.²⁸³ DS slyšel od známého o existenci své domnělé složky u kanadských tajných služeb.²⁸⁴ Nikdo ale archivní materiály této povahy nevyhledal, stejně tak jako většina narátorů nezná své materiály uložené v ABS.

6.1.3 ČSSR pohledem cizinců

Zkušenost života v západní společnosti poskytla narátorům možnost porovnat kvalitu života, společenské klima a režim sám o sobě se zkušeností života v ČSSR. Ačkoliv představy a očekávání, se kterými narátoři přicházeli, byly odlišné, všichni se setkali s jevy, které je překvapily. Např. AS se sice v Československu narodila a po odstěhování do Itálie se vracela každé léto, ale když v polovině 70. let začala v Praze studovat, uvědomila si, že „*najednou přece jenom ten život, jako všední, byl mnohem šedivější a mnohem smutnější a to, co asi mě úplně nejvíc jako zarazilo z toho všedního života, bylo takový to klasický pokrytectví, že se jinak mluvilo doma, jinak se mluvilo na veřejnosti, jinak se nadávalo v hospodě, když tam nikdo neposlouchal, a prostě že ta společnost byla*

²⁸¹ Rozhovor s HM, Praha, 10. 5. 2012.

²⁸² Pravděpodobně se tak stalo po té, co byl vyslýchán čs. orgány. Rozhovor s JO, Praha, 30. 8. 2011.

²⁸³ Rozhovor s GT, Praha, 8. 12. 2011.

²⁸⁴ Rozhovor s DS, Brno, 23. 5. 2012.

pokřivená úplně v základech. ²⁸⁵

Všeobecně tolerované pokrytectví vnímala jako velké negativum také HL: „*Vždycky jsem měla dojem, že Češi žijou dvojm životem. Že je takovej kruh vnitřní, kam patří rodina a nejbližší přátelé, a oni žijou úplně jinak než potom ta společnost, ta veřejná část. A mnohokrát jsem měla takový dojem, když jsem třeba mluvila s těmi sousedy v tom stejném domě, kteří nejsou moji přátelé, ale velmi dobrý známý, vždycky si povídáme, když se vidíme venku a tak, tak s nima mnohokrát mluvila o tom, jestli to nemá nějaký vliv na ty děti třeba. Já jsem měla obavy, jestli i ty moje děti, jestli v nich neroste taková dvoji morálka v nich, že vlastně ve škole se chovají jinak než doma, nebo mluví jinak než doma. A oni se vždycky smáli a říkali: ‚Prokristapána, to snad není ani pravda, my to žijeme taky a nemyslíme, že jsme morálně nějak horší nebo tak. ... Automaticky vzniká jakýsi ochranná blána nebo co, že ty děti samy vědí, co mají říct ve škole a co mají říct doma.‘ Ale nevím, občas se mi zdá, že to není moc dobrý, ale na druhé straně to asi nějakým způsobem na ty děti mělo vliv určitě, ale ne negativní, ale asi záleží hodně, jaký ty rodiny jsou a jakým způsobem ty děti vychovávají...*“²⁸⁶

Dvojakost společnosti zmínil i JO: „*Člověk v podstatě velice brzy přišel na to, že je to v podstatě tady jako dvoustopý, jo. Něco je, co se říká oficiálně, a něco, jak se to myslí skutečně. A člověk si získal okruh lidí nebo se dostal do okruhu lidí, kterým se dalo důvěřovat a kde se ty věci říkaly, když to bylo nutný, tak, jak jsou. ... Ale o celé řadě věcí, zvláště těch politických, se slušný člověk nebavil, protože věděl, že není co dodat a není se co čeho namočit. ... Některý neměli tu otevřenou možnost kdykoliv odejít z toho a to působilo dost depresivně nebo schizoidně atd. a všelijaký negativní aspekty to mělo, že jo, ale na druhý straně, tak jak já jsem zažil tady Československo i ze začátku v těch prvních letech, abych tady mohl stoprocentně podepsat výkřik pana Knižáka z posledního týdne, že to byl jediný koncentrák, toho jsem si nevšiml. Já jsem viděl lidi, který měli možnost pěstovat si svoje soukromí, idylický blahobyť, jo, a nic víc nechtěli. Na druhý straně, tam kde prej ten koncentrák není, jsou lidi, který se taky nestaraj o velký věci nebo o jiný věci než jen ten svůj malej blahobyť, jo. Když jsem se dostal k fenoménu českýho chatařství, tak jsem koukal, protože tohlencto pro takový lidi a pro takový kruhy na Západě bylo absolutně nedostupný. ... Tam byly půdy a pozemky natolik cenný, že na to nikdo nedosáhnul z těch malejch kruhů jako pracujících, dělníci, řemeslníci, drobný úředníci a učitelé a takový kruhy, že jo. ... Tam ta hranice nebyla na účasti na politický moci, ale*

²⁸⁵ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2012.

²⁸⁶ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

na účasti na velkých peněz.“²⁸⁷

Jak uvedla HL, většině obyvatel tehdejší režim vyhovoval, proto na něj vzpomínají v dobrém: „A že když člověk dělal, tak jak měl dělat, podle pravidel hrál, tak mohl mít pokoj, nic se nestalo. A myslím, že proto je tady spousta lidí, která se na to teď dívá velmi kladně, že tenkrát měli dostatek všeho a teďka je spousta lidí, který jsou tzv. chudý, který tenkrát nebylo vidět, všechno bylo jako uklizeno, třeba ty problémy, kriminalita a takové věci. ... Ale lidi, který na to vzpomínají v dobrym, tak lze je chápat, protože tady tzv. nebyla ani nezaměstnanost, i když to bylo taky krytý nějakým způsobem, že to vypadalo, že nejsou lidi, který nemají práci, že dostali vždycky něco. A taková ta rovnost, která teďka mnoho lidem chybí. Nebyly velký ty sociální výkyvy, jako je teď, mezi těmi chudými a bohatými, to vlastně neexistovalo nebo existovalo, ale nebylo to vidět. Nebo jak se o tom potom vyprávělo, tak tenkrát byli taky bohatý, ale byli většinou v tý stranický sekci ty vyšší kruhy. ...tedy aspoň na ten první pohled to vypadalo, že lidi ... žijí jako v klidu a právě ty, kteří nepotřebovali tu osobní svobodu, nepotřebovali se vyjádřit k něčemu a který byli spokojený s tím, že měli v televizi ty různý zábavný programy a nic víc, řekněme taková ta velká část národa, jim stačilo, že mají svoji televizi a v ní programy, jeli někam na ty odborářský zotavovny a jim to stačilo, oni neměli potřebu vidět svět, takže byli spokojený. ... Pro určitou část tohle to stačí a nestěžovali si, ale pak je další velká část lidí, kterým to nestačilo. Myslím právě, že taková ta svoboda, ta primární svoboda chyběla.“²⁸⁸

Společenský úpadek utvrdil AMP v přesvědčení, že se má snažit žít opačně: „Čím déle jsem tady byla, tak tím víc jsem byla protikomunistická. Já jsem nikdy předtím nekoketovala, to ne, spíš pro mě byly ty spíš ty původně křesťanské hodnoty, ale člověk může být zaměřený křesťansky a může být zaměřený levicově, samozřejmě. Já jsem se nedefinovala jako nějaká konzervativní osoba, to jsem určitě nebyla. Ale omezení svobody, omezení osobních svobod a hlavně pro mě bylo čím dál tím těžší ta lež organizovaná, všeobecná lež organizovaná. To, že se říkalo něco a ono to tak neplatilo, nebylo. Lidi něco řekli a nemysleli si to a i ten stát s tím hrál, jo, podepsali všechny možný dohody a nedodrželi je, ale aby jako nevypadali. To si myslím, že tady je, že to je bohužel dodnes to dědictví, jako vidím to v politice apod. ...že to slovo ztratilo význam, ztratilo obsah a to mně čím dál tím víc vadilo. ... Vedlo to k hlubší konverzi, že jsem zas objevila ty hodnoty kulturní, co pro mě jsou hrozně důležitý, a ty hodnoty víry a to jsem znovuobjevila... A mohla jsem jít opravdu v protiproudu, ale v osobním životě, jinak bych asi to takhle

²⁸⁷ Rozhovor s JO, Praha, 30. 8. 2011.

²⁸⁸ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

dlouho nevydržela. ... Hledat hodnověrný způsob života a pokud je to možný, tak určitým způsobem pravdivý, nezahrát si. Proto to bylo důležité, člověk měl pocit, že ta lež je všude přítomna. To je samozřejmě pohled člověka, co vychází z ciziny. Protože mohla jsem odejít a vrátit se, takže i to bylo potom vidět. ²⁸⁹

AS v souvislosti s křesťanskými hodnotami a tzv. životem v pravdě sdělila, že jedním z pozitivních vedlejších efektů režimu bylo, že to de facto „... byla nejlepší služba katolické církvi, protože jak ty katolíci byli v katakombách, tak v podstatě tam zůstali jenom ty katolíci, který tomu hodně věřili. A tím, že to byla nuceně asketická společnost a lidi nemohli vycestovávat, tak ... byla určitá vrstva intelektuálů, která si z té askeze udělala smysl života a skutečně žili velmi opravdově, velmi intelektuálně, nezabývali se moc hmotnejma statkama, protože stejně nic mít nemohli. ... A proto sem i ty západní levičáci jezdili a měli pocit, jak je to tu úžasný a nádherný, protože ty lidi se zabývali intelektuálními tématy a duchovními, což samozřejmě v tý konzumní společnosti se člověk musí denně vymezovat, aby prostě ho ta konzumní společnost nesežrala... Ale abych z toho nedělala idylickou dobu, je jasný, že ty lidi za to, co si mysleli, byli těžce pronásledovaný. Jen abych vysvětlila, co bylo to pozitivní. Samozřejmě, že kde je policejní režim, tak ta policie hlídá tak, že myslím, že tady s drogama atd. experimentovalo relativně malý procento lidí, samozřejmě že ta kriminalita byla nízká, pochopitelně, v policejním režimu, když člověk tu svobodu nemá, tak je tohle druhá stránka. ... Romové byli tehdy zařazenější než teď, protože režim neměl zájem o žádnýho občana, ať byl Rom nebo Nerom. To by taky bylo zajímavý, jejich postoje tehdy a teď. ... Dost věřím, že mnohým se tehdy líbilo víc než teď... Bylo to selhání všech ekonomických faktorů, který byly, který oni si ospravedlňovali, ty komunisti, tím, že hmotný statky ještě nejsou, že to bude ten další vývoj, ale lidi tím, že nemohli žít konzumně, protože nebylo co konzumovat, tak svým způsobem si myslím, že to prospívalo, ale pak bylo jasný, že když se otevřou ty hranice a ten svět předmětů sem přijde, že to bude přesně tak, jak to dopadlo. Že se lidi zblázněj a najednou bude růžovej toaletní papír a já nevím, oranžová zubní pasta, a všichni se z toho pominou, to neodsuzuju, jako oprávněně. Přece člověk nemůže dávat lidi do koncentráků, aby zjistili, že je důležitěj duchovně-spirituální život.” ²⁹⁰ A obecně AS zdůraznila, že „... bylo hrozně důležité, jak se jednotliví lidi chovali, ať už na úřadech, ať už v jakýkoliv funkci, že to byl obrovskěj rozdíl a ... v jedné rodině stejný kádrový posudek a jedno dítě se dostalo na konzervatoř a druhý se nedostalo ani na střední školu, protože záleželo, jestli baba

²⁸⁹ Rozhovor s AMP, Praha, 23. 4. 2012.

²⁹⁰ Rozhovor s AS, Praha, 27. 4. 2012.

*z pouličního výboru byla nakloněná, nebo ne. ... A že se nedá svádět, že ta doba byla taková a my jsme se nemohli chovat líp. Aspoň slušně se mohl chovat každej...*²⁹¹

PD uvedla, že se o politiku nezajímala, ale „*ty spartakiády a takové věci se mi zdály směšný dost. A že lidé mohli potom do Střediska [francouzského – pozn. autorky] to mě potěšilo, protože ti profesori rozuměli tu situaci ještě víc než já asi a snažili se otevřít rozhled těch lidí.*“ Negativně vnímala např., že „*Vietnamci tady byli na práci na výměnu se zbraněma a to mě moc nespokojilo, ale nedalo se nic dělat. ... To jsem věděla, že existují nějaké fabriky na zbraně, protože některé maminky známých tam pracovaly a přece to řekly a byly nešťastný z toho.*“ PD si rychle zvykla na pravidla, že nemá důvěrně mluvit s neznámými lidmi apod., velice jí ale vadilo, že lidé nemohli cestovat na Západ, znala hodně dívek, které chtěly vstoupit do řádu malých sester, ale nebylo jim umožněno, aby vycestovaly.²⁹²

Při dotazu na pozitiva tehdejší společnosti, narátoři kromě menších nebo spíše neviditelných sociálních rozdílů často zmiňovali také vztahy mezi lidmi, více volného času tráveného s přáteli namísto v práci, jak popsal DS: „*Pokud tam byly klady, tak ne kvůli režimu, ale přestože ten režim tady byl, bych řekl. Určitě ta kompenzace, tzn. že každý víkend na chalupu pozvaní lidé, ty společenský akce atd. atd. Ten fakt, že skutečně měli lidé více času navíc, času, kdy nemuseli nic dělat a hledali náplň, aby sami z toho měli radost. Jako příklad je to anglický divadlo tady na katedře anglistiky, jo, to skutečně bylo neuvěřitelně populární činnost na katedře v těch sedmdesátých osmdesátých letech, i když jsme měli minimální počet studentů, tak tři čtvrtě studentů na katedře se nějakým způsobem toho divadla zúčastnili. A už v roce devadesát dva v podstatě jsme to museli vynechat, protože studenti měli úplně jiný možnosti... A vim, že v těch komunistických letech tady v Brně bylo přes čtyřicet amatérských divadelních skupin, úplně něco jako my, a ty zmizely v podstatě. Samozřejmě někteří tady ještě jsou, ale jeden přítel architekt např. jeho hlavní náplň života bylo divadlo, hned po osmdesátém devátém založil svoji firmu a je, co on chtěl být, tzn. architektem. Hodně těch věcí, který byly dobrý, byly dobrý spíš proto, že ten systém to umožnil, ten časový prostor atd. ... Jsem po tý materiální stránce docela nenáročný člověk, tak tyhle věci [nedostatek některého zboží – pozn. autorky] mi nevadily, spíš mě fascinovala ta kulturní bohatost, nejenom co lidé dělali sami, ale divadla, hudba... Ten intelektuální a společenský život tady byl neuvěřitelně bohatý, daleko bohatší než v Anglii nebo Kanadě atd. ... A po osmdesátém*

²⁹¹ Rozhovor s AS, Praha, 13. 12. 2011.

²⁹² Rozhovor s PD, Praha, 29. 6. 2012.

devátým hlavně to tempo a ta nutnost ve velice krátké době dohnat, co se zmeškalo předtím. ... Teďka člověk musí najít ten čas a málem měsíc dopředu se domluvit atd. To tempo bylo pomalý, protože celý ten systém byl pomalý a člověk neměl ty jiný možnosti. Určitě lidé našli víc času pro ty příležitosti být s přáteli a dělat příjemný věci, který nakonec jsou asi ty nejvýznamnější součástí života.“ DS dále uvedl, že Češi mu nevěří, ale že na sobě negativní stránky režimu příliš nepociťoval: „Nebo samozřejmě ty politický voloviny a když byl první máj a volby a vůbec bylo vidět, že lidi dělají věci, co nechtěli, a museli vymyslet různý důvody, proč to nemůžou dělat a lži atd. To samozřejmě, to každý ví, že to byly negativní stránky, ale já osobně jsem necítil, já jsem byl v privilegovaný pozici, to vím, jako např. že Čech nemohl cestovat, to bylo neuvěřitelně nepříjemný a degradující atd.“²⁹³

Pro HM, která se setkávala s represemi, bylo těžké vyjmenovat pozitiva, nakonec uvedla: „Asi klišé, ale když lidé se navštěvovali, prostě jsme měli na sebe čas a to bylo něco pozitivního, asi přátelství. ... Přátelé a jejich svědectví o tom, prostě ty statečný lidi. A asi ten pocit, že nějaký ten odpor má smysl, že to nejsou planý řeči...“²⁹⁴

PW uvedl, že tehdy mu imponovalo, že lidi nemluvili o své práci, ale zpětně to bere jako negativum: „... já jsem si říkal, že asi mají větší zájem než to, co vlastně dělaj. A bylo mi to příjemný, že člověk prostě šel do hospody a nemluvili prostě vo svých bossech nebo nemluvili vo tom, co dělaj, takže jsem vlastně celou tu dobu kamarádil s lidma, vo kterých jsem vlastně věděl jenom, co dělaj mimo práce. To byli lidi, co byli chemici a inženýři a měli řádný zaměstnání, day job, jak my říkáme, ale vo tom nikdy nemluvili. A když jsem se vrátil domu, tak jsem zjistil, že to není plus, ale že to je mínus, že lidi prostě na Západě v nejlepší případě maj rádi práci, rádi vo tom mluvěj, protože maj dojem, že něco dělaj, že dělaj něco užitečnýho nebo zajímavýho a že člověk, co vo práci nemluví nebo jenom si stěžuje, že je nešťastnej nebo nešťastně zaměstnanej nebo co. A ty vztahy, co člověk má s kolegama z práce, jsou stejně důležitý lidský vztahy jako ty vztahy přátelský a hospodský. A tady to prostě nebylo, aspoň jsem to neviděl. Akorát dvě zaměstnání jsem viděl, že lidi mají rádi svou práci, a to byli hasiči a pracovníci v pivovaru.“²⁹⁵

Společný rys, který se objevoval ve velké části rozhovorů, zvláště s těmi narátory, kteří v ČR stále žijí, se týkal kritiky současné české společnosti. VŠ vadí neustálý nárůst konzumu: „Lidi měli [za minulého režimu – pozn. autorky] opravdový obavy o věci a žili a všechno bylo důležitý, you know, a těžký a měli víc času jeden pro druhý. Well, to není

²⁹³ Rozhovor s DS, Brno, 23. 5. 2012.

²⁹⁴ Rozhovor s HM, Praha, 10. 5. 2012.

²⁹⁵ Rozhovor s PW, Praha, 25. 5. 2012.

úplně pravda, protože některý lidi museli mít dvě nebo tři zaměstnání, že jo, ale stále neměli tolik problémy jako teď, jestli maj dost peněz v bance nebo jestli můžou mít něco na burze. Nebo nemluvili tolik o peníze, protože mně vadilo strašně v Anglii v ta doba a well, všude a stále, že lidi mluví a myslí jenom peníze, bohužel.“²⁹⁶

JO je kritický např. k průběhu ekonomické transformace a uvedl, že když se počátkem 90. let stavěl skepticky k privatizacím, čeští známí jeho kritiku nechtěli vůbec slyšet. K příčinám nezaměstnanosti v bývalých průmyslových oblastech uvedl: *„Pro lidi, který při velký přeměně v průmyslový oblasti a vůbec v ty průmyslový struktury, a že tam nutně jsou sta tisíce lidí, který se v tom nedokážou přeorientovat, protože na to nemají předpoklady. Když někdo celý život nebo prvních třicet let svýho aktivního života rube uhlí a pak se mu řekne: ‚Děkuju, odejděte,‘ tak čím se užíví? To jsou ty samý problémy, co jsem zažil třeba za mládí ten průběh v Porúří. ... Tam to bylo město od města jinak. Některá města si včas tam přitáhly nějaký průmysl jiný, aby lidi mohly zaměstnat. A ne: ‚Hehe, vy jste hloupí, proč jste chodili rubat uhlí, měli jste být rovnou počítačovým vynálezcem.‘ Tohlencto považují za vyloženě jako neférový a nemorální. ... V tom se jeví jednoznačný zápor.*“²⁹⁷

HL zmínila rozčarování ze soudobých společenských hodnot v České republice: *„... To zklamání, že ty učitelé stále nejsou ohodnoceni tak, jak by měli být, to už je takový, to bych řekla, že už to jenom štve, že tady se nic neděje. Tady ta kultura je stále nějaký element pod vším, přikrytej. Všechny ostatní, takový ty osobní stránky jsou mnohem důležitější, byznys, peníze a to, co opravdu má nějakou cenu, tak všichni kašlou. A to už je velké zklamání a to už je podruhé zklamání [prvním zklamáním byl vývoj po r. 1968 – pozn. autorky], takže já tomu už moc nevěřím, že to tady nějak bude, nebo já už tady nebudu. Protože nejsou ocenění lidi, co opravdu něco dělaj.“* A dodala: *„... ve školách by se mělo víc učit třeba nějakou etiku nebo morálku nebo něco, ale nemusí být to vázaný v náboženství, ale něco takovýho by mělo být, protože myslím, že by to dávalo těm dětem a těm lidem nákou takovou jako, základní věci, který je potřeba pro život, a tady to chybí.*“²⁹⁸

7 Závěr

Západní cizinci v Československu v 70. a 80. letech 20. stol. skutečně trvale žili, i když v nízkém počtu. Přesné statistiky se kvůli neutříděnosti a nepřístupnosti některých

²⁹⁶ Rozhovor s VŠ, Praha, 24. 4. 2012.

²⁹⁷ Rozhovor s JO, Praha, 4. 5. 2012.

²⁹⁸ Rozhovor s HL, Praha, 16. 5. 2012.

fondů nepodařilo zjistit, lze však říct, že v *normalizační* ČSSR žily minimálně desítky západních cizinců, kteří nepůsobili v diplomatických službách. Ačkoliv by se mohlo zdát, že v západních cizincích bude československý režim spatřovat ideologické nepřátele, do značné míry jejich přítomnost v ČSSR toleroval a jeho vztah nebyl a priori nepřátelský. Na druhou stranu režim o cizincích pečlivě sbíral informace a to jak z důvodu bezpečnosti státu („ideologická diverze“, špionáž), tak kvůli jejich potenciálu ke kontrarozvědné činnosti (spolupráce s StB) atd. Zároveň cizinci byli, aspoň do obdržení povolení k trvalému pobytu, významným zdrojem valut, kterých měla ČSSR nedostatek.

Základním problémem, který ztěžoval možnost života v ČSSR, byl začarovaný kruh, kdy úřady požadovaly k žádosti o udělení trvalého pobytu potvrzení o příslibu zaměstnání, přičemž potenciální zaměstnavatelé naopak vyžadovali potvrzení o povolení k pobytu. Dalším aspektem bylo, že západní cizinci i přes jazykovou vybavenost složitě sháněli kvalifikovanou práci.

Nadto i po obdržení povolení k trvalému pobytu museli cizinci každoročně podávat žádost o prodloužení, jelikož povolení bylo platné jen jeden rok. Ačkoliv narátoři neměli ve většině případů s prodloužením problémy, nebylo automatické, takže jejich život v ČSSR byl spojen s určitou mírou nejistoty. Navíc byrokratické kolečko bylo značně nepříjemné, návštěvu cizineckého odd. v Bartolomějské ulici popisovali narátoři jako nepříjemný zážitek. Navíc ne všechna pravidla byla jasná, JO např. získal formulář žádosti o trvalý pobyt v Praze, ale žádost mohl podat pouze na čs. konzulátu ve své domovské zemi. Jak uvedla AMP, správní poplatek doprovázející tuto žádost nebyl pevně stanoven, což mohlo vést k neférovému jednání úředníků či korupci. Je nutné ale podotknout, že např. zmíněný začarovaný kruh s pracovním povolením vs. povolením k dlouhodobému pobytu funguje, leč modifikovaně, do značné míry dodnes.²⁹⁹

Co se týče impulsu pro zájem o Československo, tak u mnoha narátorů ho sehrálo Pražské jaro. Část z nich chtěla zblízka vidět, jak socialismus funguje. Narátoři do ČSSR přijeli v době svého mládí, více než polovina z nich v té době byla studenty. Všichni přijeli dobrovolně a alespoň ze začátku na ně plně nedoléhal tzv. pocit klece. Mohli pravidelně cestovat na Západ, před výjezdy z ČSSR ale museli žádat o zpětná víza. Poté co uzavřeli manželství, si někteří začali existenci těchto omezení více uvědomovat. U žen je v tomto ohledu navíc zásadní narození dětí. Jako západní cizinci sice mohli stále cestovat, ovšem často bez zbytku rodiny.

Výše uvedené informace se týkají cestování na Západ, při cestách do zemí východního

²⁹⁹ Zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky a změně některých zákonů.

bloku museli žádat o víza a v mnoha případech je nedostali. Navíc docházelo k absurdním situacím, kdy se např. v NDR nemohla rodina ubytovat v jednom zařízení, ale západní cizinci museli spát ve speciálních hotelech, kam neměli přístup jejich partneři a děti.

Po uzavření manželství a především po narození dětí došlo také ke zvýšení nejistoty, co by se stalo v případě jejich vyhoštění. Určitou míru opatrnosti, resp. pasivity, explicitně zmínila AS (např. neúčast na protirežimních akcích). Docházelo tak do určité míry k přijetí pravidel nastavených režimem a k asimilaci.

Z hlediska životní úrovně narátoři vycházeli z místních zdrojů, po obdržení povolení k trvalému pobytu a statutu devizového tuzemce nesměli disponovat bankovními konty v zahraničí (část z nich ale tato konta nepřiznaně měla a používala je k financování svých pobytů doma na Západě). Jejich životní úroveň byla z hlediska stipendií či mezd srovnatelná s českými občany. PW, který před vyučováním angličtiny v ČSSR působil ve Velké Británii jako student, dokonce uvedl, že si polepšil.

Ačkoli se k tehdejšímu režimu staví všichni narátoři kriticky a dokáží přesně charakterizovat jeho podstatu a hlavní negativa, některé jeho aspekty oceňují. Především určitou sounáležitost a solidaritu mezi přáteli, se kterými měli víc času se stýkat. A také více volného času na zájmy, neboť většinou oni ani jejich přátelé se nerealizovali v práci, ale v činnostech mimo ni (což ovšem hodnotí i kriticky, jako nepřirozený vztah). Mnozí ostře vnímali pokrytectví spočívající v tom, že se lidé chovali jinak mezi známými a jinak na veřejnosti. Tyto zkušenosti byly někdy těžko srozumitelné příbuzným na Západě, kteří leccos nechápali nebo tomu odmítali uvěřit.

Rozpracování Státní bezpečností většina narátorů v běžném životě nevnímala, tušili ovšem, že jsou sledováni či odposloucháváni, jak zjistili od přátel apod. Ke spolupráci si StB vytipovala několik narátorů, úspěšná byla jen v jednom případě.

Shoda nepanuje mezi narátory v tom, jak je vnímalo okolí, zda negativně, či pozitivně. Velmi záleželo na konkrétních situacích a lidech. S přáteli či rodinami partnerů vycházeli dobře, neznámé osoby je ale mohly vnímat jako někoho, kdo stojí trochu mimo systém a nereflektovaly, že musejí v podstatě řešit ty samé nebo velmi podobné problémy.

Narátoři si dodnes zachovali určitý odstup a mají díky své zkušenosti se životem jak na Západě, tak v ČSSR a ve většině případů i v polistopadové ČR možnost komparace. Do jisté míry si zachovali výhodu externího pozorovatele, který zná ovšem výborně interní prostředí. Dokáží tak popsat pozitivní aspekty života v *normalizační* ČSSR i příměji reflektovat problémy současné české společnosti.

Potenciál pro další využití či doplnění práce spočívá v rozšíření na okolí narátorů –

partnerů, dětí, kolegů atd. I když se výzkum okolí částečně dotkl, jeho závěry nejsou součástí práce (např. svazky StB vedené k partnerům narátorů), ta se soustředí pouze na samotné narátory. Přičemž někteří sami zmiňovali, že by je zajímalo, jak se na ně dívali přátelé apod. Toto rozšíření, včetně dalších rozhovorů, by poskytlo plastičtější obraz o tom, jak se status západního cizince dotýkal dětí či partnerů a jak to nyní zpětně reflektují.

8 Seznam pramenů a literatury

Rozhovory³⁰⁰

- Rozhovory autorky s Pascale Duriez (PD), Praha, 4. 11. 2011 a 29. 6. 2012.
Rozhovory autorky s Hilkkou Lindroos (HL), Praha, 7. 12. 2011 a 16. 5. 2012.
Rozhovory autorky s Harriet Mackovou (HM), 13. 10. 2011 a 10. 5. 2012.
Rozhovory autorky s Jürgenem Ostmeyerem (JO), Praha, 30. 8. 2011 a 4. 5. 2012.
Rozhovory autorky s Anne-Marie Páleníčkovou (AMP), Praha, 14. 11. 2011 a 23. 4. 2012.
Rozhovory autorky s Adrianou Skálovou (AS), Praha, 13. 12. 2011 a 27. 4. 2012.
Rozhovory autorky s Donem Sparlingem (DS), Brno, 27. 10. 2011 a 23. 5. 2012.
Rozhovory autorky s Iren Stehli (IS), Praha, 14. 3. 2012 a 28. 3. 2012.
Rozhovory autorky s Viktorií Špičkovou (VŠ), Praha, 2. 12. 2011 a 24. 4. 2012.
Rozhovor autorky s Geraldem Turnerem (GT), Praha, 8. 12. 2011.
Rozhovor autorky s Paulem Wilsonem (PW), Praha, 25. 5. 2012.

Archivní prameny

Archiv bezpečnostních složek

- f. Agenturní svazky – Brno, a. č. 454303 Brno.
f. Hlavní správa rozvědky (I. Správa), r. č. 12610/309.
f. Hlavní správa rozvědky (I. Správa), r. č. 10874/378.
f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 1268, RMV č. 9/1970, Zřízení pasového oddělení cizineckého odboru ministerstva vnitra ČSSR.
f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (dále A 2/3) inv. j. 1399, Uzavírání sňatků československých občanů s cizími státními příslušníky, 1973.
f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (A 2/3), inv. j. 1493, Vízoví cizinci, trestná činnost, pasové odbavování, 1974.
f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (A2/3), inv. j. 1516, Návrh zásad kontrarozvědného

³⁰⁰ Všechny rozhovory jsou spolu s protokoly uloženy v osobním archivu autorky.

- rozpracování a kontroly vízových cizinců, 1975.
- f. Sekretariát ministra vnitra III. díl (A 2/3), inv. j. 1550, Návrh zásad rozpracování a kontroly cizinců z nesocialistických zemí v ČSSR, 1975.
- f. Sekretariát ministra vnitra IV. díl (A 2/4), inv. j. 2, Přípomínky k RMV č. 46/1970.
- f. Sekretariát ministra vnitra V. díl (A 2/5), inv. j. 242, Zpráva o povolování cest a trvalého přistěhování cizinců do ČSSR, 1977.
- f. Sekretariát ministra vnitra VI. díl (A 2/6), inv. j. 5, RMV č. 5/1971, Organizace /.../ a rozdělení odpovědnosti náměstků ministra vnitra za řízení štábních útvarů, útvarů služeb a útvarů výkonného aparátu federálního ministerstva vnitra.
- f. Sekretariát ministra vnitra VI. díl (A 2/6), inv. j. 98, Základní úkoly /.../ československé kontrarozvědky, NMV č. 31/1972.
- f. Sekretariát ministra vnitra VI. díl (A 2/6), inv. j. 235, RMV č. 46/1974, Organizační řád správy pasů a víz.
- f. Správa sledování (IV. Správa SNB), „Bába“.
- f. Správa sledování (IV. Správa SNB), „Američan-a“.
- f. Správa sledování (IV. Správa SNB), „Laura 83“.
- f. Správa pasů a víz (SPV), Vyhodnocení pracovních výsledků, 1986.
- f. Správa pasů a víz (SPV), př. č. 813, Analýza trvalého pobytu cizinců na území ČSSR, 1982.
- f. Správa pasů a víz (SPV), Zpráva o činnosti FSPV, 1971 a 1972.
- f. Správa pasů a víz (SPV), Zpráva o činnosti FSPV, 1975.
- f. Správa pasů a víz (SPV), Zpráva o činnosti FSPV, 1977.
- f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 1010864 MV.
- f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 669731 MV.
- f. Svazky kontrarozvědného rozpracování Centrála, a. č. 705631 MV.
- Přírůstek Ostrava, Přednáška Cizinecká agenda – metodická příručka, 1982.
- Uspořádání řídicí práce na úseku pasové a vízové agendy (nezařazeno).

Archiv České národní banky

- f. Státní banka československá (SBČS), Devizové právo československé, Výklad základních devizových předpisů, Praha, Státní banka československá, červen 1972.
- f. Státní banka československá (SBČS), Sbírká bankovních předpisů, Zásady pro poskytování výjimek a úlev z povinné minimální směny valut pro návštěvníky z nesocialistických států; Federální ministerstvo financí.

- f. Státní banka československá (SBČS), Sbíрка bankovních přepisů, Dodatek č. 1 k Závazným postupům při provádění směnárenských operací (platný od 1. 5. 1976).
- f. Státní banka československá (SBČS), Závazné postupy při provádění směnárenských operací v mimobankovních směnárnách.
- f. Státní banka československá (SBČS), Zásady pro uplatňování povinné minimální směny valut a pro poskytování výjimek a úlev při udělování resp. prodlužování čs. víza.
- f. Státní banka československá (SBČS), Dodatek č. 3 ze dne 29. 3. 1982 k pokynům předsedy Státní banky československé č. 1/1975 pro provádění směnárenských operací ve Státní bance československé.

Archiv Univerzity Karlovy

- f. Filozofická fakulta UK, studijní složka JÜRGEN OSTMEYER (nezprac.).
- f. KSČ FF UK, k. 138, 1986, HILKKA LINDROOS.
- f. Rektorát, Mzdový list SERGIO CORDUAS (nezprac.).

Národní archiv

- f. Univerzita 17. listopadu, k. 147–155.
- f. Dům zahraničních služeb MŠMT, k. 2, sign. Adriana Ragusa.

Primární a sekundární literatura

- ALEŠ, Milan et al. *Demografická příručka*. Praha: Český statistický úřad, 1996. 396 s. ISBN 80-7223-007-7.
- BALÍK, Stanislav a KUBÁT, Michal. *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. 2., přeprac. vyd. Praha: Dokořán, 2012. 215 s. ISBN 978-80-7363-266-3.
- BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2003. 180 s. ISBN 80-210-3307-X.
- BEČVÁŘ, Jindřich et al. *Dějiny Univerzity Karlovy. IV, 1918-1990*. Vyd. 1. Praha: Univerzita Karlova, 1998. 671 s. ISBN 80-7184-539-6.
- BENDA, Patrik, ed. *Přehled svazků a spisů vnitřního zpravodajství centrály Státní bezpečnosti v roce 1989*. Vyd. 1. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003. cxvii, 431 s. ISBN 80-86621-04-9.
- CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, ed. et al. *Charta 77 očima současníků: po dvaceti letech*. Vyd. 1. Brno: Doplněk, 1997. 331 s. ISBN 80-85270-58-7.

- CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Vyd. 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 3 sv. ISBN 978-80-7285-084-6.
- CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997. 154 s. ISBN 80-85270-64-1.
- DEITCH, Gene. *For the love of Prague*. Vyd. 3. Praha: Baset, 2000. 306 s., [6] s. obr. příl. ISBN 80-86223-09-4.
- FÁROVÁ, Anna a HELLER, Martin. *Iren Stehli*. 1st ed. Prague: Torst, 2006. 175 s. ISBN 80-7215-284-X.
- HÁLEK, Jan. Dokument č. 60, 12. 9. 1969 Praha, Zpráva o některých otázkách spojených s pobytem československých občanů v kapitalistických státech a o vízových a valutových otázkách. In: *Ve znamení „bdělosti a ostrážitosti“: zahraniční styky a emigrace pracovníků ČSAV v dobových dokumentech, 1953-1971*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2011. Vyd. 1. 264–282 s. ISBN-978-80-86495-84-2.
- HLAVSA, Milan a PELC, Jan. *Bez ohňů je underground*. Vyd. 2., v nakl. Mat'a 1. Praha: Mat'a, 2001. 228 s. ISBN 80-7287-020-3.
- HOLEČKOVÁ, Marta Edith. Universita 17. listopadu a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti. In: *Možnosti a meze výzkumu dějin vysokého školství po roce 1945: sborník z konference: 14.-15.10.2009, Hradec Králové*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010, s. 25–33. ISBN 978-80-7435-085-6.
- JIROUS, Ivan Martin. *Pravdivý příběh Plastic People*. Vyd. 1. Praha: Torst, 2008. 245 s. ISBN 978-80-7215-355-8.
- JIROUSOVÁ, Věra, ed. *K.Š. – Křižovnická škola čistého humoru bez vtípu*. Hradec Králové: Galerie moderního umění, 1991. 50 s.
- KOCÁBOVÁ, Marsha. *Ani tady, ani tam*. Vyd. 1. Praha: Nemo, 2009. 267 s., [8] s. obr. příl. ISBN 978-80-904238-2-4.
- KOUŘIL, Vladimír. *Jazzová sekce v čase a nečase: 1971–1987*. Vyd. 1. Praha: Torst, 1999. 397 s. ISBN 80-7215-095-2.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918–1991*. Vyd. 1. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1994. 197 s. ISBN 80-901674-7-0.
- LEVY, Alan. *Pražské peřeje*. Praha: Primus, 1991. 324 s. ISBN 80-900078-8-0.

- MAŇÁK, Jiří. *Čistky v Komunistické straně Československa v letech 1969–1970*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997. 127 s. ISBN 80-85270-59-5.
- MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*. Vyd. 3. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. 132 s. ISBN 978-80-7419-013-1.
- Karel Nepraš & Jan Steklík: ředitelské výstavy k neznámému výročí Křížovnické školy čistého humoru bez vtipu: [katalog výstavy]*, Praha, Veselí nad Moravou, Brno, Opava, 1994. 25 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1965*. Praha : Státní statistický úřad, 1968. 213 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1966*. Praha : Federální statistický úřad, 1970. 233 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1967*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1971. 237 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1968*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1972. 241 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1969*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1973. 237 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1970*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1973. 237 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1971*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1974. 251 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1972*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1975. 251 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1973*. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1976. 251 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1974*. Federální

- statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1977. 278 s.*
- Pohyb obyvatelstva v České socialistické republice v roce 1975. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Český statistický úřad, 1978. 373 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1976. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1979. 296 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1977. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1979. 258 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1978. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1980. 258 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1979. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1980. 264 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1980. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1981. 264 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1981. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1982. 297 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1982. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1983. 296 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1983. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1984. 296 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1984. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální statistický úřad, 1985. 296 s.*
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1985. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad. Praha : Federální*

- statistický úřad, 1986. 296 s.
- Pohyb obyvatelstva ČSSR v roce 1986: část 1. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad.* Praha : Federální statistický úřad, 1988. 340, 9 s.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1987: část 1. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad.* Praha : Federální statistický úřad, 1989. 336 s., [9] s. obr. příl.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1988: část 1. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad.* Praha : Federální statistický úřad, 1989. 336, [9] s. obr. příl.
- Pohyb obyvatelstva v České a Slovenské federativní republice v roce 1989: část 1. Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský statistický úřad.* Praha : Federální statistický úřad, 1990. 338, [9] s. obr. příl.
- PŘÍKRYL, Ivo. Českobratrská církev evangelická a opoziční projevy vůči normalizačnímu režimu. Brno, 2006. Bakalářská práce. Masarykova univerzita v Brně.
- PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu.* Vyd. 1. Praha: Scriptorium, 2011. 243 s. ISBN-978-80-87271-31-5.
- RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 259 s. ISBN 978-80-7285-081-5.
- SCHLOSSER, Štefan, ed. *Demografická příručka.* Vyd. 1. Praha: SEVT, 1982. 314 s.
- SRB, Vladimír. *1000 let obyvatelstva českých zemí.* Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2004. 275 s. ISBN 80-246-0712-3.
- VONDROVÁ, Jitka a NAVRÁTIL, Jaromír. *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968–září 1969).* Vyd. 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2003. 640 s. ISBN 80-7239-153-4.
- WILSON, Paul R., MACHOVEC, Martin, ed. a RIEDEL, Jaroslav. *Bohemian rhapsodies: český underground, dissent, literatura a politika očima kanadského překladatele.* Vyd. 1. Praha: Torst, 2011. 515 s. ISBN 978-80-7215-422-7.
- ŽÍDEK, Libor. *Transformace české ekonomiky: 1989–2004.* Vyd. 1. Praha: C.H. Beck, 2006. 304 s. ISBN 80-7179-922-X.

Elektronické prameny

- Absolventi_1951-2005_dle_abecedy_updated.htm. *Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze* [online]. 2005 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.famu.cz/docs/Absolventi_1951-2005_dle_abecedy_updated.htm.
- About Us. *IREX: Civil Society, Education and Media Development* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: <http://www.irex.org/about-us>.
- Demografické ročenky (pramenná díla) 2009-1990. *Český statistický úřad* [online]. 2012 [cit. 2012-08-16]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_2009_1990.
- E-mail autorky dne 10. 1. 2011.
- E-mail Zdeňky Dudíkové autorce dne 12. 4. 2012 s informacemi z Matriky studentů DAMU.
- E-mail Jana Rychlíka autorce dne 18. 3. 2012.
- Elektronická Matrika studentů a absolventů HAMU, stav ke dni 13. 4. 2012.
- HOPPE, Jiří. Starosti pana Nováka : Každodenní život „obyčejného člověka“ v 60. letech. *Dějiny a současnost* [online]. 2005 [cit. 2012-12-31]. Dostupné z: <http://dejiny.nln.cz/archiv/2005/3/starosti-pana-novaka>.
- Jazzová sekce. *Unijazz* [online]. 2009 [cit. 2012-12-29]. Dostupné z: <http://www.unijazz.cz/cs/stranka/418-jazzova-sekce>.
- Maatiedosto Tshekki Kahdenväliset suhteet. *Ulkoministeriö: Formin.Finland.Fi.* [online]. 2006, 2011 [cit. 2012-06-08]. Dostupné z: <http://formin.finland.fi/public/default.aspx?nodeid=18120&contentlan=1&culture=fi-FI>.
- Nařízení ministra vnitra ČSSR č. 5 „o působnosti pasového oddělení cizineckého odboru MV ČSSR a č. 6, kterým se vydávají pokyny pro vyšetřování trestných činů opuštění republiky podle § 109 trestního zákona“ z 9. 2. 1970. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-30]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/pasovky/nmv5-6-1970.pdf>.
- Nařízení ministra vnitra ČSSR č. 21, kterým se vydávají „Směrnice pro evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“ z 28. 12. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/nmv_21_1978.pdf.
- Pohyb obyvatelstva – Metodika. *Český statistický úřad* [online]. 2012 [cit. 2012-08-16]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/pohyb_obyvatelstva.

- Rozkaz ministra vnitra č. 10 „Evidování nepřátelských osob“ z 17. 2. 1964. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/rmv_10_1964.pdf.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 44 „Evidování a rozpracování nepřátelských osob“ z 30.9.1970. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/rmv_no/rmv_44_1970.pdf.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 60 „Organizační řád správy sledování federálního ministerstva vnitra“ z 7. 12. 1971. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_60_1971.pdf.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 14 „Organizační řád správy sledování“ z 21. 4. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_14_1978.pdf.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 29 „Směrnice o sledování“ z 12. 5. 1972. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/sledovani/rmv29-1972.pdf>.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 43 „Směrnice o vyžadování sledování útvarů Státní bezpečnosti“ z 21. 12. 1978. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/smernice/sledovani/rmv43-1978.pdf>.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 55 „Organizační řád správy sledování“ z 28.12.1980. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_55_1980.pdf.
- Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 20 „Organizační řád správy pasů a víz“ z 22. 6. 1981. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb71-89/rmv_20_1981.pdf.
- Rozkaz náčelníka IV. správy SNB č. 8 „Organizační řád Správy sledování Sboru národní bezpečnosti“ z 20.1.1989. *Ústav pro studium totalitních režimů* [online]. 2012 [cit. 2012-12-28]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/rozkazy/orstb7189/rn_iv_s_snb_8_1989.pdf.
- Témata prací (Výběr prací). *Informační systém Univerzity Karlovy v Praze* [online]. 2011. [cit. 2012-12-22]. Dostupné z: https://is.cuni.cz/studium/dipl_st/index.php?doo=detail&did=95932.
- Výstavy – KŠ – Křížovnická škola čistého humoru bez vtípu. *Centrum současného umění*

DOX [online]. 2012 [cit. 2012-12-27]. Dostupné z: <http://www.dox.cz/cs/vystavy/ks-krizovnicka-skola-cisteho-humoru-bez-vtipu>.

Legislativní prameny

Zákon č. 52/1949 Sb. o hlášení obyvatelstva a o povolování pobytu cizincům.

Zákon č. 59/1952 Sb., o uzavírání manželství s cizinci.

Vládní nařízení č. 91/1960 Sb., o správním řízení.

Zákon č. 94/1963 Sb., o rodině.

Zákon č. 63/1965 Sb., o cestovních dokladech.

Zákon č. 68/1965 Sb., o pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky.

Vyhláška ministerstva vnitra č. 69/1965 Sb., kterou se vydávají podrobnější předpisy o pobytu cizinců na území Československé socialistické republiky.

Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu.

Vyhláška ministerstva zdravotnictví č. 42/1966 Sb., o poskytování léčebně preventivní péče.

Rozhodnutí presidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii.

Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku.

Ústavní zákon č. 117/1969 Sb., o prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění, Nejvyššího soudu, krajských, okresních a vojenských soudů.

Zákon č. 142/1970 Sb., o devizovém hospodářství.

Vyhláška ministerstva financí a ministerstva zahraničního obchodu č. 143/1970 Sb., kterou se provádí zákon o devizovém hospodářství.

Zákon č. 128/1970 Sb., o vymezení působnosti ČSSR ve věcech vnitřního pořádku a bezpečnosti.

Zákon č. 40/1974 Sb., o Sboru národní bezpečnosti.

Vyhláška ministerstva zahraničních věcí č. 41/1975 Sb., o Dohodě mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Finské republiky o zrušení vízové povinnosti.

Zákon č. 162/1989 Sb., Devizový zákon.

Zákon č. 123/1992 Sb., o pobytu cizinců na území České a Slovenské Federativní Republiky.

Zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky a změně některých

zákonů.

Zákon č. 181/2007 Sb., o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů.

Filmové prameny

Bigbít, 26. díl [TV seriál]. Režie Václav KŘÍSTEK. Česká republika, 1998.